

ГОРОДИ І ЗМІЦНЕННЯ КОРДОНІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ІНОЗЕМЦІ, яким були відомі східні слов'яни в епоху виникнення Київської держави, завжди підкреслюють велику кількість у них городів. Скандінави називали країну східних слов'ян Гардарікією — країною городів. Арабський письменник першої половини X ст. аль-Масуді також свідчить, що слов'яни «мають багато городів»¹.

Те ж саме говорить інший арабський письменник того часу ібн-Русте: «городів у них велика кількість»².

Багато свідчень про городи слов'янських племен є в «Повести временных лет». Відносно племен уличів і тіверців «Повесть» зазначає, що вони жили по Дністру до Чорного моря «...и суть гради их и до сего дне»³. Про побудову городів слов'янами у літопису згадано в тому місці, де розповідається, як слов'яни вигнали варягів за море. Рюрик у слов'янські городи посадив своїх мужів, «а перьвии насельници в Новгороде Словене, в Полотьски Кривичи, в Ростове Меря, в Белеозере Весь, в Муроме Мурوما»⁴.

Городом називалося всяке укріплене поселення, незалежно від того, яка соціальна категорія мешканців його населяла. Слово «город» означало і населений пункт, укріплений штучними спорудами, і самі ці споруди.

На території східнослов'янських племен є багато залишків слов'янських укріплених поселень, які звуться городищами — місцями городів. Ці городища дають можливість твердити про велике поширення укріплень у східних слов'ян. Багато городищ, які були по-

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стр. 125.

² Там же, стр. 268.

³ Лаврентьевская летопись, стр. 13.

⁴ Там же, стр. 20.

будовані місцевим населенням ще в часи скіфів, існували як укріплення і за часів Київської Русі. Відомі слов'янські городища, що належать до VII—IX ст. ст. Це — Боршевське городище на Дону біля Воронежа; Гочевське городище на Суджі, Курської області; городища так званого роменського типу біля м. Ромен, Сумської області, Опошнянське городище біля м. Опошні на Ворсклі, Полтавської області, та ін.

Багато східнослов'янських городів епохи виникнення Київської держави виросло на основі більш ранніх слов'янських укріплених поселень, а такі міста як Київ, Смоленськ, Іскоростень (Коростень) та інші зросли і розвинулись на основі кількох близько розташованих ранньослов'янських городів.

Центр древлянського племені Іскоростень мав чотири укріплені поселення, що концентрувалися на невеликому просторі (2—3 км), біля річки Уж. У Києві, крім поселення на Старокиївській горі, яке виросло потім у центр держави, за ранніх часів були укріплені поселення на горах Щековиці і Кисілівці; остання спочатку, мабуть, мала назву Хорвиці.

Ці окремі поселення були ще в XI ст. і стали підставою для виникнення літописної легенди про трьох братів — Кия, Щека і Хоріва — засновників Києва. Кожне з цих поселень спочатку належало, можливо, окремій громаді.

Об'єднання слов'янських племен у Київську державу супроводжувалося будівництвом укріплень. Князь Олег, підкоривши Київській державі племена слов'ян новгородських, кривичів і мерю, «нача городаы ставити, и устави дани»¹. Так само робили і пізніші князі. Ще Ярослав Володимирович у 1030 р. підкорив «чюдь» і «постави город Юрьев»².

У другій половині X ст. на Київську державу збільшилися напади кочівників-печенігів.

Київська Русь особливо зазнавала нападів з півдня, де вона межувала з територією, зайнятою печенігами. З степу печеніги не раз нападали на сам Київ. Для захисту центральної території держави і Києва від спустошливих нападів кочівників Володимир будує систему укріплень. Під 988 р. «Повесть временных лет» розповідає про це: «И рече Володимер: «се не добро есть мало городов коло Кыева». И нача ставити городаы по Десне и по Устры, по Трубешеву и по Суле, и по Стугне; и нача нарубати мужи лутши от Словен,

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 23—24.

² Там же, стр. 149.

и от Кривич, и от Чюдий и от Вятич и от сих насели и грады; бе бо рать от Печенег, и бе воюяся с ними и одоляя им»¹.

З побудовою городів по рр. Сулі, Трубежу й Стугні утворювалось дві лінії укріплень з південно-східної сторони. Головна і передова лінія проходила по Сулі; друга, що проходила по Трубежу і Стугні, була доповненням першої і мала затримувати ворога, якщо він пройшов би першу лінію. Укріплення по Десні й Остру захищали руські землі, які знаходилися північніше Києва, на випадок, якщо ворогові пощастило б прорватися через південні укріплені лінії. Вони захищали Київ від нападів з північно-східного боку.

Важливо відзначити, що Володимир Святославич укріплення будував по річках. Отже, до системи укріплень Київської Русі він включав також і природні перешкоди. Річки з болотяними долинами і крутими берегами затримували навальні напади кочівників.

Вздовж річок проходила система валів, відомих у народі під назвою «змійових валів». Це були потужні оборонні споруди, які захищали Київську Русь від степу кількома лініями, що тяглися на десятки кілометрів. Майже завжди ці вали були розташовані вздовж річок і являли собою ніби другу оборонну лінію після самої річки. Перша від Києва лінія змійових валів проходила по р. Віті, починаючи від її гирла. Приблизно на середині течії річки вал поділявся на дві частини. Одна частина відходила від річки на південь і потім, закруглившись, знову підходила близько до неї і тут губилася. Друга частина йшла по лівому березі р. Віти, з'єднуючи цю річку з р. Бобрицею, і губилася десь там, де р. Бобриця впадає у р. Ірпінь.

Змійовий вал і рр. Віта та Бобриця з півдня, Дніпро із сходу, і р. Ірпінь із заходу утворювали ніби трикутник, боки якого були захищені штучним і природним укріпленнями. В середині цього трикутника знаходився Київ.

Друга лінія змійових валів проходила по лівому березі р. Стугни, а потім з'єднувалася з руслом р. Ірпінь.

Третя лінія йшла по плато між рр. Стугною і Красною. На відстані двох третин за течією Стугни вона поділялася на дві частини: одна частина переходила на лівий берег і йшла паралельно другій лінії валів, друга частина підходила до початку Стугни і тут губилася.

Четверта лінія валів йшла вздовж р. Красної від гирла, спочатку по лівому березі, потім у верхів'ях переходила на правий берег і йшла по рівнині на захід, а потім з'єднувалася з р. Россю.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 83.

На лівому березі Дніпра змійові вали проходили двома лініями нижче гирла р. Трубежа. Тут ці дві лінії йшли паралельно, а потім поступово з'єднувалися.

Питання про те, хто й коли побудував змійові вали, наукою ще не розв'язане. Існує думка, що вони були збудовані місцевим хліборобським населенням за часів скіфів, як засіб оборони від нападів скіфських кочових племен. Але не викликає сумніву, що змійові вали мали велике значення при захисті Київської Русі і, зокрема, самого Києва від нападів кочівників у XI—XII ст. ст. Навіть, коли вони і не були витвором фортифікаційного мистецтва Київської Русі, то однаково відігравали велику роль у війнах руських військ з кочівниками. Саме в такому розумінні згадують про змійові вали літописи.

Є свідчення одного іноземця, яке, очевидно, стосується змійових валів і визначає їх оборонне значення для Київської Русі. Іноземець цей — єпископ Брунон, що відвідав у 1006 р. Київ по дорозі з Угорщини до печенігів, куди він їхав як місіонер. У Києві Брунон був щось із місяць і після того продовжував свою подорож. Київський князь Володимир з військом супроводжував його до кордонів держави, де проходила лінія оборони від печенігів.

Про ці проводи Брунон у наступному 1007 р. писав у листі до короля Генріха II: «Руський князь два дні проводжав мене сам з військом до останньої межі своєї держави, яку (межу) він захистив звідусіль найміцнішим частоколом на дуже великому просторі, бо тут блукає ворог. Він зліз з коня на землю; я йшов з товаришами, він ішов слідом з своїми старшинами, і так ми вийшли за ворота; він став на одному горбі, ми стали на другому».

Потім Володимир послав старшину до єпископа з словами: «Я привів тебе до місця, де кінчається моя земля, починається ворожа» і попередив Брунона, щоб він був обережним на землі печенігів¹.

Безперечно, що укріплення на межі держави, які бачив Брунон, склалися не тільки з частоколу. Частокіл і ворота — це те, що йому впало в очі. Очевидно, частокіл стояв на валу понад ровом, бо інакше він не міг бути досить ефективним захистом від кочівників. Але Брунон міг і не зазначити в своєму листі про вал, як про цілком природний елемент тогочасних укріплень.

¹ А. Гильфердинг, Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром, «Русская беседа», 1856, т. I, стр. 11—14.

Можна припустити, що система укріплень часів Володимира складалася з валів, на гребені яких стояв частокіл, і ряду городів, що були побудовані по лінії річок і валу. В городах знаходилася військова сторожова залага.

У 90-х роках Х ст. Володимир заснував або укріпив заново такі міста, як Васильєв, Переяслав і Белгород. Літописи не зазначають часу заснування Васильєва (сучасний Васильків на р. Стугні).

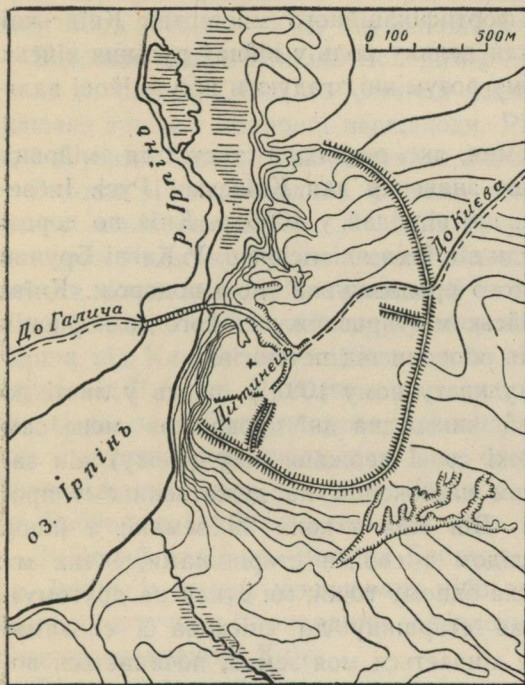

Рис. 11. План укріплень з валів і ровів, що збереглися від древнього Белгорода.

Проте це місто було побудоване Володимиром десь незабаром після прийняття ним християнства і назване на честь християнського патрона Володимира — Василя. Під 992 р. літопис зазначає про побудову в цьому році укріплень у Переяславі: у 992 р. «Володимир заложи град Бел» і заселив його людьми «от инех град»¹.

Біля самого Києва і на віддаленні від нього є велика кількість городищ. Важко сказати, коли саме виникло кожне з них, але, безсумнівно, всі вони відігравали велику роль у захисті Київської держави і, зокрема, самого Києва.

Боротьба Володимира з польською агресією, певне, змусила його звернути увагу на будівництво укріплень і на захід Київської Русі. Літописних свідчень про це немає, але, безперечно, що за часів Володимира тут були великі й потужні укріплення, які Володимир використовував, а якщо було потрібно, то й добудовував.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 83.

Зокрема це можна сказати про м. Володимир-Волинський, назва якого зв'язана з іменем князя Володимира.

Військові успіхи Володимира й запроваджена ним система укріплень відтиснули кочівників далі на південь. Територія Київської Русі таким чином поширилася за рахунок південних земель, які, в свою чергу, треба було захищати. Це змушувало Київську державу будувати нову укріплену лінію на півдні.

У 1032 р. «Ярослав поча ставити городы по Рси»¹, населяючи їх полоненими, яких він набрав у Польщі під час війни в 1031 р. за Червенську землю. Крім городів, на лівому березі р. Росі проходив змійовий вал, який, треба думати, також відігравав оборонну роль у системі укріплень по Росі.

Літопис не зазначає назви жодного укріплення з тих, які Ярослав будував на р. Росі. Деякі городища, що й досі знаходяться на цій річці, безперечно є місцями укріплень, які існували тут ще до часів Ярослава.

Так, Княжа Гора біля гирла р. Росі є, мабуть, місцем укріпленого пункту Родні, яка була сховищем Ярополка в 980 р. під час боротьби братів Святославичів за великокнязівський стол. До системи оборони від кочівників на межі лісу й степу входили й старі укріплення на Росі та укріплення, збудовані Ярославом.

Городища біля с. Белилівки на р. Роставиці, притоці Росі, і на місці сучасного м. Ягнятина, Ружинського району, Житомирської області, цілком можна пов'язувати з відомими в Київській Русі городами Роставцем і Неятином, які часто згадуються літописами в зв'язку з русько-половецькою боротьбою.

Є багато городищ на р. Росі, які важко пов'язати з відомими городами. Та більшість їх не можуть бути залишками великих і відомих городів уже тому, що мають дуже невелику площу. Це були фортеці у повному розумінні цього слова, що населювалися тільки військовими гарнізонами, які, крім руських військ, складалися з полонених поляків (за часів Ярослава) або осілих кочівників (за пізніших часів).

У Київській Русі на протязі всього часу йшов безупинний інтенсивний процес зростання ремесла і торгівлі. Разом з тим зростали і міста. Багато городів, які спочатку мали переважно оборонне значення, перетворюються на великі торгово-ремісничі центри. Таких

¹ Ипатьевская летопись, стр. 105.

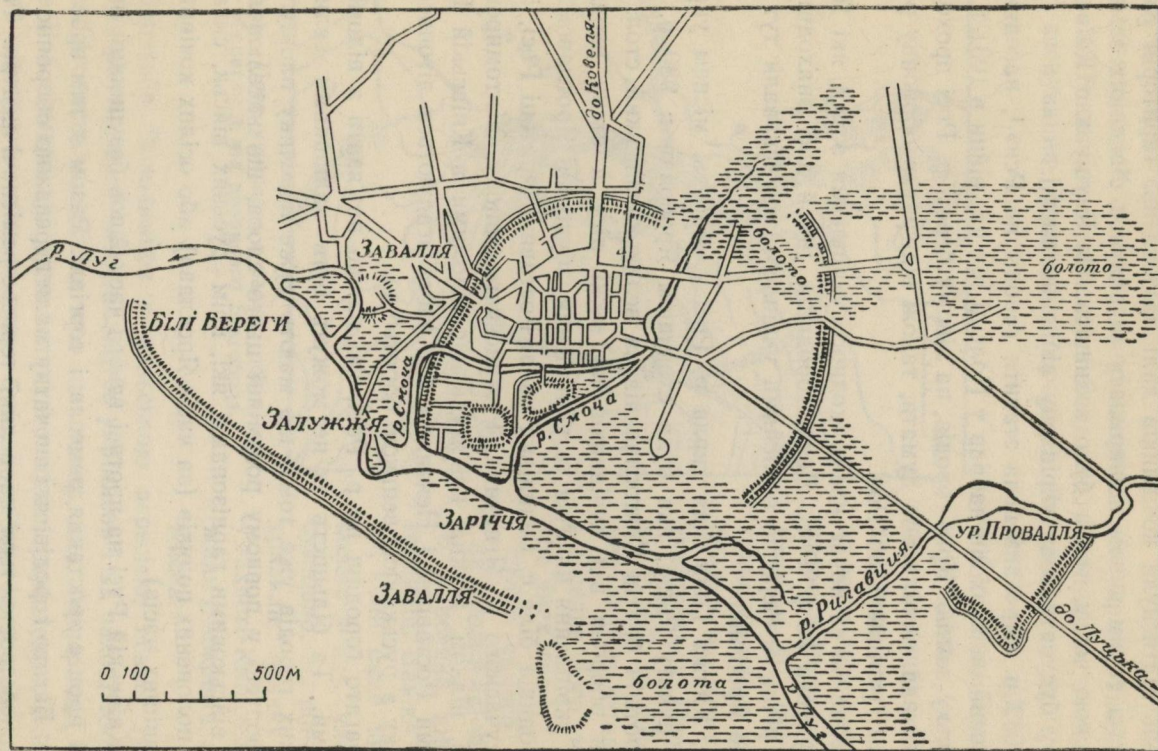

Рис. 12. План укріплень з валів і ровів, що збереглися від древнього Володимира-Волинського.

міст радянські дослідники нараховують у Київській Русі 250; з них близько 60 міст з населенням від 5000 до 10 000 чоловік¹.

Укріплення цих міст було необхідною умовою їх економічного та культурного розвитку й навіть існування. Хоч звичайно укріплювалася не вся площа міста, проте ці укріплення повинні були охоплювати велику площу, оскільки під час небезпеки вони захищали значну кількість населення.

Укріплення великих міст відзначалися міцністю своєї будови; у фортифікаційній системі тут широко використовуються і кам'яні споруди, як то було в Києві, Переяславі, Володимирі-Суздальському та в інших містах. Характерно, що в кожному великому місті можна простежити етапи розширення укріпленої площі залежно від зростання населення, як ось у Києві, Белгороді, Чернігові, Галичі, Новгороді, Смоленську та в багатьох інших містах.

Етапи поширення укріпленої площі у зв'язку з розвитком міста найвиразніше простежуються в древньому Києві.

Київ виріс на місці одного з слов'янських укріплених поселень, які були розташовані в межах сучасного міста. Найдавніший Київ знаходився на Старокиївській горі, в північно-східній її частині (вул. Володимирська, 2, де тепер міститься Державний Історичний музей), над стрімкими кручами, що спускаються до Подолу. Це було невелике поселення, яке з трьох боків захищалося кручами і ярами, а з боку, що прилягає до відкритої місцевості, — ровом і валом. Таким був древній Київ за часів Олега, Ігоря та Святослава.

У другій половині X ст. за Володимира Святославича Київ став не лише укріпленою резиденцією князя, а й політичним, економічним та культурним центром Київської Русі. Територія города в першій половині X ст. стала недостатньою для зростаючого населення, яке оселялося за межами города. У зв'язку із зростанням міста треба було розширювати і укріплену площу. Князь Володимир будує нову лінію укріплень, яка охоплювала площу в три—чотири рази більшу, ніж укріплена площа попередніх часів.

Межі укріплень Києва часів Володимира, пристосовуючись до природно-топографічних умов місцевості, проходили в такому напрямку: від сучасного Андріївського спуску понад стрімкими кручами над Подолом — до глибокого яру, що відділяв Старокиївську гору від Михайлівської гори приблизно на тому місці, де проходить

¹ В. Стоклицкая-Терешкович, Средневековый город. «Вопросы истории», № 2, 1945, стр. 144.

тепер фунікульор. Від цього яру до кручі над Подолом направо від сучасної вулиці Велико-Житомирської простягалися вал і рів.

З південного боку цього міста, на місці перетину вулиць Володимирської і Велико-Житомирської, знаходився в'їзд у місто, який захищався кам'яними ворітьми. Після завоювання Києва татарами ці ворота стали називатися Батієвими ворітьми. Другий в'їзд з'єднував місто з Подолом; проходив він ярмом, який знаходився на місці сучасного Андріївського спуску. Називався цей в'їзд Борицевим взвозом.

У першій половині XI ст. територія міста, збудованого при Володимирі, стала недостатньою. Київ, що був політичний, культурний і ремісничий центр великої держави, у цей час став одним з найбільших міст в Європі. Населення не могло вміщуватися на даній укріпленій території; треба було розширювати площу міста.

Ярослав Володимирович будує нові укріплення. В 1037 р. «заложи Ярослав город великий Киев, у него же града врата суть златая...»¹. Укріплена територія збільшилася ще в декілька разів; її площа мала близько 80 гектарів.

Межі міста Ярослава проходили так: вал і рів, що захищали місто з боку відкритої місцевості, проходили від Золотих воріт понад ярмом у напрямі теперішньої вулиці Ворошилова і з'єднувалися з кручами над Подолом, де у районі нинішньої Сінної площі. Тут були Львівські ворота; з другого боку, від Золотих воріт, межа міста проходила понад кручами над р. Хрещаткою і з'єднувалася з кручами над Подолом, на схід від Михайлівської гори.

На всій території Київської Русі, від часів розкладу родоплемінного ладу і на протязі всього часу існування Київської держави, будувалися укріплення. Одні укріплення були побудовані родовими общинами як засіб колективного захисту; інші — як укріплення великих міст або як прикордонні сторожові пункти.

Феодалною верхівкою Київської Русі, поруч з використанням існуючих укріплень, будувалися феодалні замки. Всі ці укріплення вкривали всю територію Київської Русі і відіграли велику роль в обороні руської землі від ворожих нападів.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 106.

КОНСТРУКЦІЯ УКРІПЛЕНЬ

ДРЕВНІ слов'яни будували свої поселення на найбільш неприступних місцях: на горі, на виступі над річкою, який захищався ще протоками чи ярами з боків, на горбі серед болотяної рівнини і т. д.

Акад. М. С. Державін говорить про це так: «З горою могли бути пов'язані перші уявлення про природні укріплення, і звідси могло з часом виникнути окреме поняття про огорожу і про город як центр укріплення й захисту навколишньої території»¹.

Для підсилення захисту поселень будувалися штучні укріплення, з яких до нашого часу збереглися залишки валів і ровів. Насамперед рови й вали будувалися там, де площа укріпленого пункту межувала з відкритою місцевістю. В багатьох випадках вони кільцем оточували весь город, а в найбільш важливих місцях проходили кількома рядами. Часто рови й вали оточували укріплений пункт з усіх боків концентричними лініями.

Зовнішньо вали й рови були дуже подібні і відрізнялися одні від одних переважно розмірами — висотою валу й глибиною рову. Але побудовані вони по-різному.

Найпростіший засіб будови валів і ровів такий: копався рів потрібних розмірів, і землю з нього викидали на внутрішній бік; ця земля і була матеріалом для побудови валу. Стінки валу були продовженням рову. Дно рову робилося гострокутним або з невеликою рівною площею, яка була потрібна тоді, коли рів призначався для непомітного виводу військ з укріплення через тайники у валах або для непомітного користування мешканців чи гарнізону укріплення джерелами води в часи облоги.

¹ Н. С. Державин, Из истории древнеславянского города, Вестник древней истории, № 3—4, 1940, стр. 147.

При найпростішій побудові валів не використовували іншого матеріалу, крім землі. Багато городищ, особливо давніших, були укріплені валами, що являли собою міцно утрамбований насип землі певної висоти і з певним кутом спаду сторін.

Проте така будова була тим незручна, що схили валів, особливо дуже стрімкі, швидко зсувалися або розмивалися водою. Отже, треба було чимось закріпити їх. Для цього схили облицьовувались дерном, дошками і найчастіше камінням.

Однак облицьовування схилів не перешкоджало осіданню всього валу в цілому. Тому в конструкціях валів використовували камінь, дерево й цеглу, які скріплювали увесь вал. Цей матеріал забезпечував збереження первинної форми і розмірів валу на довгий час, а також давав можливість спорудити вал великої висоти та стрімкості, чого не можна було зробити лише за допомогою однієї землі.

У Пліснеському городищі, Олеського району, Львівської області, і в древньому Галичі каміння знаходилося у насипу валу у вигляді окремих розкиданих гнізд на різних рівнях. Особливо потрібний був такий затримуючий матеріал у конструкціях валів на піщаних ґрунтах.

Вали у Коростенських городищах, як це виявлено розкопками одного з них, будувалися так: на піщаний ґрунт клали ряд каміння з граніту і пісковіку на всю широчінь основи валу; цей ряд пересипався шаром піску, а на пісок клали другий ряд каміння. Шар піску був такої товщини, що верхній ряд каміння, вдавляючись у нього, стикався з нижчим рядом; на верхній ряд каміння насипали ще шар піску, а на нього знову клався ряд каміння і т. д. Ряди каміння, поступово звужуючись доверху, створювали потрібний схил валу. Таким чином, вал був цілком стійкою спорудою.

У будові валів дуже широко використовувалося дерево. Складні дерев'яні конструкції були виявлені на Белгородському, Райковецькому, Городському, Вишгородському та на інших городищах XI—XIII ст. Залишки якихось дерев'яних конструкцій були виявлені й у валах, якими захищався княжий двір древнього Галича. Немає сумніву, що дерев'яні конструкції у валах були в дуже багатьох укріпленнях Київської Русі, які поки що не досліджені. Як можна твердити на підставі досліджених городищ, в основі дерев'яних конструкцій валів у Київській Русі були зруби, будова яких мала в різних укріпленнях свої специфічні особливості.

В. Хвойко в 1910 р. відкрив цікаву систему дерев'яних конструкцій у валах древнього Белгорода. На рівні площі на всю дов-

жину валу і на ширину його основи насипався шар жовтої глини. На цьому шарі будувався ряд тристінних зрубів; стіни, яка мала бути обернутою до центра міста, не будували. Зруби були розташовані один біля одного так близько, що із зовнішнього боку складалася з них ніби одна суцільна подовжня стіна, а з внутрішнього — до неї прилягали поперечні стіни, утворюючи ряд відкритих кліток. Зруби робилися з дубових кругляків товщиною 20—25 см і довжиною 4,50 м. Висота зрубів дорівнювала 4,05 м. Кожний такий зруб засипався землею та глиною і утрамбовувався так міцно, що з землі й глини робилася компактна маса.

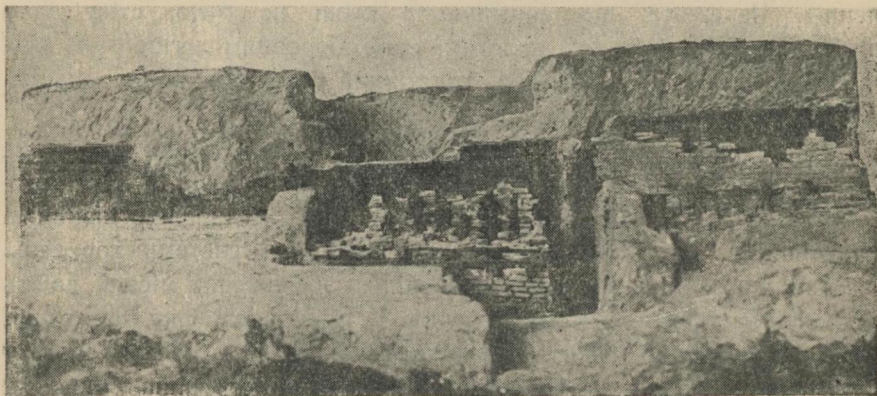

Рис. 13. Рештки конструкцій з дерева і цегли, виявлені археологічними розкопками валу в 1909 р. у древньому Белгороді.

Біля подовжньої стіни зрубів, зовні, на відстані 2,5 м від неї, на такому ж шарі глини паралельно стіні клялися великі дубові лежні, які зв'язувалися з подовжньою стіною поперечними лежнями. На ці лежні ставилися вертикальні стояки височиною в 1 м. Зверху стояки перекривалися і пов'язувалися з стіною горизонтальними брусами. На цих брусах знову ставилися стояки такого ж розміру, але вже на відстані 60 см від краю. Ці верхні стояки перекривалися брусами, і на них ставився ще один ярус стояків, також перекритих брусами.

Так утворювалося три яруси кліток, які заповнялися необпаленою цеглою, покладеною на глиняному розчині, що її скріплював. Така будова у вигляді масивної уступчатої кам'яної стіни була дуже міцна. На нижньому уступі біля самого рову в цю стіну вроблений був ряд міцних дерев'яних кілків під косим кутом, заплетених хмизом.

Вся ця споруда (як дубові зруби із землею з внутрішнього боку, так і клітки з цеглою із зовнішнього) засипалася землею і зверху була обкладена дерном¹. Така будова белгородських валів зберегла їх первинні розміри і стрімкість до нашого часу.

Укріплення, які склалися з окремих зрубів, розташованих один біля одного, були відомі в Київській Русі під назвою «городня», що означає частину города. Городні часто згадуються літописами. «Руська Правда» також говорить про майстрів-городників.

У XVI—XVII ст. ст. городнями називалися чотиристінні зруби, які будувалися зверху на насипу валу. Але як внутрішня конструкція валу, так і тристінні городні цілком відповідали своєму призначенню. Через те, що внутрішньої стіни не було, схил валу з внутрішнього боку був пологим, щоб оборонцям легше було підніматися на нього. Звичайно, тристінний зруб був менш міцним, але це компенсувалося системою споруд з цегли.

Конструкція валу, яка складалася з чотиристінних городень, була виявлена в Городському городищі на р. Тетереві, в Житомирській області. Це городище в значній мірі зруйноване пізнішим кладовищем, що перешкодило вивченню всієї системи городень.

Однак розкопки, проведені в найбільш збережених місцях, дають можливість уявити систему оборони. З північного боку городища, з боку відкритої місцевості, насип валу складався з товстого масиву утрамбованої глини, який вкривав дерев'яну конструкцію з окремих зрубів, що стояли рядом щільно один біля одного в напрямку лінії валу. Зруби будувалися з товстих дубових стовбурів, причому стовбури були товстіші у тих стінках, які стояли над ровом із зовнішнього боку. Частина зрубів була засипана щільно утрамбованою землею; друга частина була порожньою. Причому зруби із землею і порожні чергувалися між собою через один таким чином, що кожний порожній зруб був між заповненими.

Судячи по речах, знайдених у порожніх зрубах, останні використовувалися як житлові приміщення; проте це не зменшувало оборонного значення укріплень.

Увесь ряд зрубів прикривався міцним накатом з колод, на який насипався вал. Зверху вал прикривався ще рядом каміння. Насип валу закривав також зовнішні стіни зрубів, замість яких зовні утворювався схил валу. Гребінь валу досить міцно спирався

¹ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стр. 77—78.

на городні, засипані землею, які тримали всю вагу насипу валу.

З внутрішнього боку стіни городень і зрубів, які використовувалися для житла, не засипалися землею, а були відкриті; з цього боку знаходилися вікна й двері в житлових зрубах.

Другим типом дерев'яних конструкцій валів у Київській Русі були тараси. Літературним джерелам Київської Русі слово «тараси» невідоме. Можливо, літописи їх називають городнями, що визначало взагалі частину оборонних споруд. У XVI ст. тараси згадуються як окремий тип оборонних споруд¹. Особливості будови тарас полягали в тому, що тут, замість окремих зрубів, була одна суцільна споруда. Дві паралельні подовжні стіни ставились одна від однієї на такій віддалі, яка відповідала наміченій ширині тарас. Вони з'єднувалися рядом поперечних стін, внаслідок чого утворювався ряд кліток. Побудова подовжніх і поперечних стін йшла одночасно. Коли клалася деревина на подовжні стінки, то інша в той же час накладалася і на поперечні. Так вінець за вінцем будувалася вся споруда на потрібну висоту. Потім клітки засипалися землею і утрамбовувалися.

Подібні тараси виявлено у Райковецькому городищі, де вони являли собою дерев'яну конструкцію валу, зверху засипану землею.

Така будова валів давала можливість досягти великої висоти і стрімкості схилів, що робило їх неприступними для ворога. Вони ще, крім того, доповнювалися різними дерев'яними спорудами, які ставилися зверху по гребеню валів. Найпростішою з цих споруд був тин, що складався із укопаних у насип валу стовпів, загострених зверху. Звідси укріплення тином у Київській Русі також мало назву «острог». Стовпи острога, очевидно, щільно прилягали один до одного, оскільки потрібно було не тільки не пропустити ворога, а й вберегти оборонців від ворожих стріл.

У письмових джерелах не раз згадується про тинову загороду в городах Київської Русі. Наприклад, Брунон свідчить, що Володимир Святославич огородив Київську державу «найміцнішим частоколом». Під 1161 р. літопис згадує про укріплення Києва «столпием», тобто тином: «Загорожено бо бяше тогда столпием от горы оли и до Днепра»².

¹ А. М. Фриде, Русские деревянные укрепления. Известия Государственной Академии истории материальной культуры, т. III, 1924, стр. 132.

² Ипатьевская летопись, стр. 353.

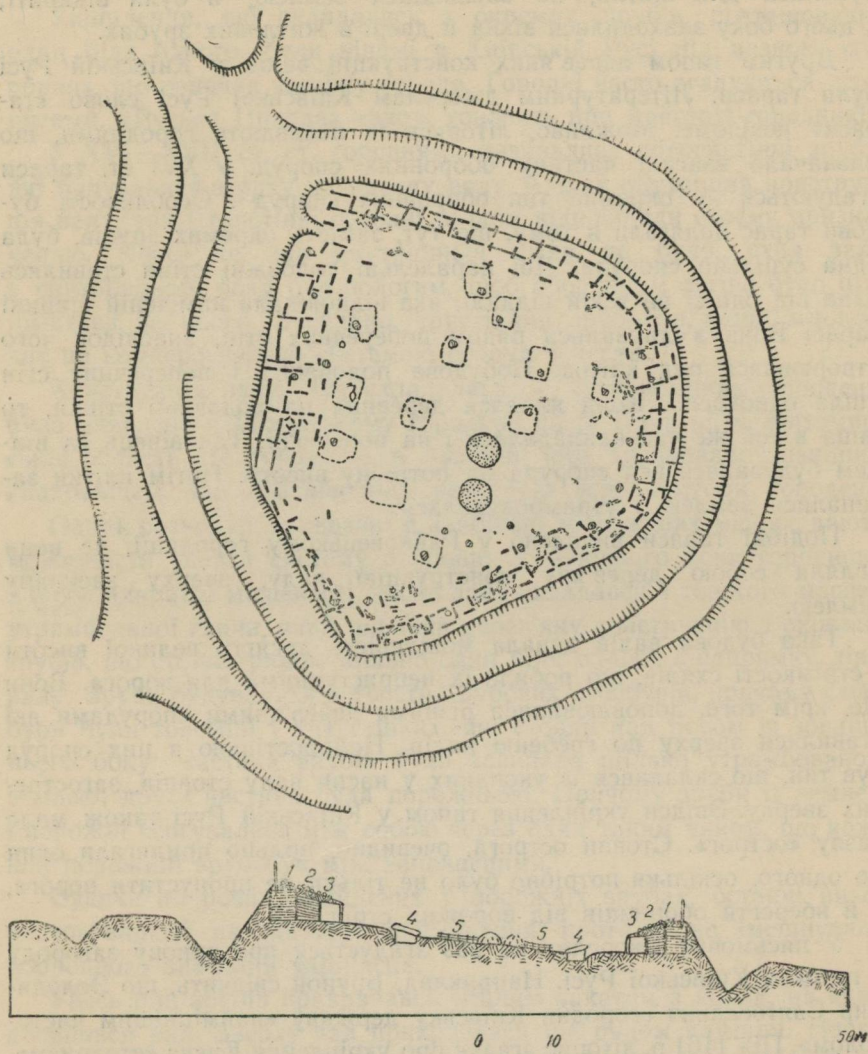

Рис. 14. План і розріз оборонних споруд Райковецького городища (Бердичівський район, Житомирської області), розкопаного в 1928—1937 рр.
 1 — тараси; 2 — жилові кліті; 3 — господарські кліті; 4 — землянки; 5 — місця загород для худоби.

Про це є також і археологічні свідчення. В. Хвойко, який робив розкопки древнього Белгорода, згадує, що в Белгороді на гребені валу «було поставлено частокіл з дубових колів; на це вказували напівзотлілі кінці колів, виявлені на гребені валу»¹. З будови пізніших укріплень відомо, що тин ставився, крім того, на дні рову, а також на його краю, із зовнішнього боку.

Другою простою наземною загородою з дерева в укріпленнях Київської Русі була стіна, побудована з горизонтально покладених деревин між вкопаними в землю стовбурами. Стіна переважно будувалася на гребені валу як для підсилення неприступності валу, так і для захисту оборонців від ворожих стріл. Така стіна у Київській Русі була відома під назвою заборала. Як загорода, незалежна від валу, вона існувала в укріпленнях XVII ст. Важко конкретно уявити будову заборалів. Проте на підставі літописного оповідання про смерть володимирського князя Мстислава Святополковича в 1097 р. ми дещо довідуємося про них: «...идяху стрелы акы дожць; Мьстиславу же хотящю стрилити, внезапно вдарен бысть под пазуху стрелою, на заборолех, скважнею, и сведоша и, и на ту ночь умре»².

Звідси можна зробити висновок, що заборали будували на валу або на наземних городнях чи тарасах, бо пораненого Мстислава треба було зводити вниз.

Заборали у Володимирі робилися з дощок. У них були бійниці, з яких оборонці стріляли у ворога. Через одну з таких бійниць — «скважню» пролетіла ворожа стріла і поранила Мстислава.

У літопису розповідається про заборали в м. Ушиці. Іван Берладник обложив це місто в 1159 р., «а смерди скачуть черес борала к Иванови, и поребеже их 300»³.

Можна припускати, що такі заборали були і в Райковецькому городищі, де під час розкопок виявлено рештки трухлявого дерева, що тяглося смугою по гребеню валу.

Складнішим типом дерев'яних укріплень, які будувалися зверху валу, були городні й тараси. Наземні городні й тараси будувалися так само, як і ті, що являли собою конструкцію валів. Звичайно, що такі городні не могли бути тристінними, як то ми спостерігали у валах Белгородського городища. Зверху на наземних городнях

¹ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, стр. 78.

² Ипатьевская летопись, стр. 178.

³ Там же, стр. 341.

і тарасах клався поміст, де знаходились війська під час захисту укріплення. Зовні по краю поміст огороджувався заборалами.

Велике значення в системі оборонних споруд у Київській Русі мали вежі. Вежі будувалися на валах, особливо там, де вали утворювали кути й виступи, іноді посередині міста і особливо часто біля в'їзду в місто.

Про вежі часто згадується у літописах. У Холмі вежа була розташована серед міста. З неї було зручно стежити за околицями міста й обстрілювати ворога. «Вежа же среде города висока, яко же бити с нея окрест града, подсздана камньем в высоту 15 лакот, создана же сама дровом тесаным и убелена яко сыр, светящися на всеи стороны»¹.

Опис вежі дає можливість у загальних рисах уявити її будову. Це дуже важливо тому, що це — єдине свідчення письмових джерел.

Вежа в Холмі зроблена з тесаного дерева; її фундаменти — кам'яні. Поверхня вежі була вибілена. Судячи по тому, що вежа знаходилася посередині міста, вона повинна була мати бійниці на різні боки, інакше було б неможливо «бити с нея окрест града».

Археологічні джерела дають підстави припускати, що кожне більш-менш значне укріплення в Київській Русі мало свої вежі. Залишки їх виявлені під час розкопок багатьох городищ.

Де кілька веж було в древньому Белгороді. Тут було три в'їзди в місто — з північної, східної і південної сторін і, напевне, кожний з цих в'їздів захищався вежами. Про це свідчать залишки окремих дерев'яних зрубів, виявлених тут під час розкопок.

Великого значення в Київській Русі надавали зміцненню в'їздів в укріплені пункти. В'їзди укріплювалися вежами (які будувалися на валах і окремих насипах), валами (спеціально для цього призначеними) та іншими фортифікаційними спорудами.

У Райковецькому городку в'їзд був у північно-східній частині, яка межувала з рівною місцевістю. Рови й вали, що оточують городище, в цьому місці мають розрив. Кінці їх, змінюючи напрям, трохи відходять від городища на північний захід. Кінці другого внутрішнього рову біля в'їзду поширюються і трохи закруглюються. Таким чином, вали і рови обмежують площу, на якій можливий підступ до в'їзду. А ворожі війська, коли б вони нама-

¹ Ипатьевская летопись, стр. 559.

галися пройти в город через в'їзд, потрапляли під зручний фланговий обстріл з боку оборонців, які були за валами.

В'їзд захищався ще й системою дерев'яних фортифікаційних споруд.

На місці в'їзду тараси мають розрив. У цьому розриві, трохи далі всередину, стояла дерев'яна вежа. З північного і південного боків вона захищала в'їзд у город через проходи до 1,50 м завширшки, якими можна було пройти і проїхати верхи чи возом.

Але ворожому війську було важко проникнути в укріплення. Ворог міг входити лише поодинокі або невеликими групами, які легко могли бути знищені з вежі та з бокових валів. Треба думати, що проходи ці захищалися ще й ворітьми.

У Галичі посередині ряду валів і ровів, які захищали кромний город, з півдня був широкий 14-метровий в'їзд. В'їзд таких розмірів не призначався для господарських потреб; він, мабуть, використовувався оборонцями міста для раптових контратак ворожого війська. Для захисту такого широкого в'їзду, крім воріт, будували ще й інші оборонні споруди. Так, перед в'їздом у кромний город було збудовано три вежі, розташовані у вигляді трикутника, поверненого основою до міста, а вершиною — до відкритої місцевості.

Вежі стояли на насипаних курганах. Від передньої найбільшої вежі до тих, що були розташовані ближче до міста, йшли вали, мабуть з тином на їх гребені, утворюючи ніби лінії боків трикутника. З боку міста вежі не з'єднувалися валами.

Отже, вороже військо, яке намагалось б пройти у Галич через в'їзд, мусило розколотися цим трикутником. Оточити передню вежу з усіх боків було неможливо через бокові вали. Якщо ворог спробував би пройти через ці вали, він потрапляв під фланговий обстріл з веж. А якби ворогові все ж пощастило досягти в'їзду між вежами й валами, він потрапляв під обстріл з тилу, з боку тих військ, які були у цьому трикутнику.

Кінці валів біля в'їзду побудовані так, щоб можна було зручно захищати в'їзд. Між двома валами тут була влаштована спеціальна площадка, де знаходилося військо, призначене для захисту в'їзду. З цих площадок було зручно обстрілювати ворога, а саме військо, що було на площадках, захищало вали, на яких, мабуть, були заборала.

Вежа захищала також і єпископську частину Галича — дитинець міста. Тепер на місці в'їзду вал має пологість. Тут же з боку кромного города стоїть курган, на якому була вежа. Курган і вежа

на ньому відігравали велику роль у захисті в'їзду. Під час штурму дитинцю вороже військо, досягнувши кургана, розпорошувалось по його боках. Це дезорганізовувало штурм. Потім, коли військо намагалося підступити до в'їзду, то потрапляло в тісний простір між курганом і валом. Скупчений ворог підпадав під зручний обстріл з вежі і з валу.

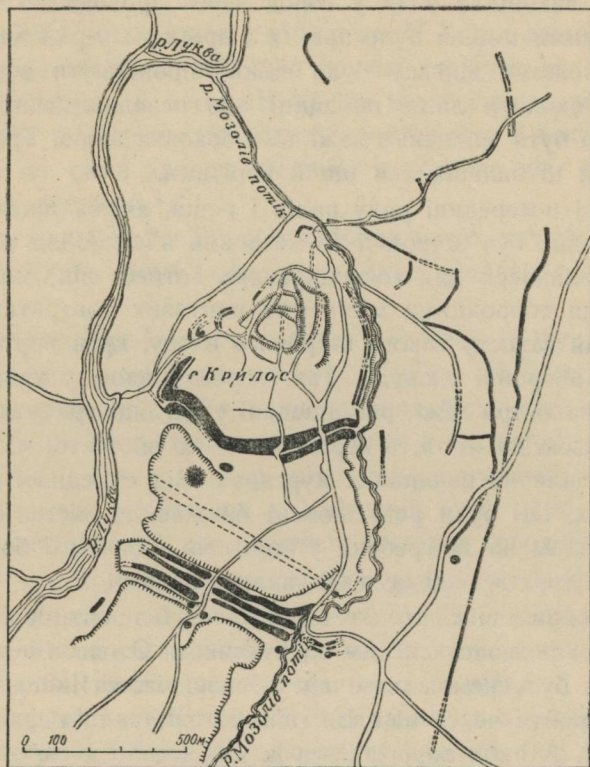

Рис. 15. План укріплень з валів, ровів і курганів, на яких стояли вежі, що збереглися від древнього Галича.

Крім вежі, в'їзд в єпископську частину міста захищався ворітьми. Ще й нині це місце населення Галича називає «воротище», а у верхній частині валів можна було ще не так давно бачити поглиблення ніби від деревин, на яких трималися ворота.

Через рови в місцях в'їздів до укріплень були прокладені мости, які будувалися з дерева. Тому їх рештки не виявлені під час археологічних розкопок.

Літописи згадують про мости в Київській Русі вже починаючи з X ст. Так, розповідаючи про похід князя Ярополка на древлянського князя Олега 977 р., літопис згадує про міст і говорить про місце його знаходження «...бяше черес гроблю мост ко вратотом градным, теснячєся друг друга, пихаху в гроблю, и спехнуша Ольга с мосту в дебрь, падаху людє мнози, и оудавиша кони человеци»¹. Отже міст в Овручі знаходився на великій височині над ровом; він з'єднував навколишню територію з укріпленням і проходив «ко вратам градным».

Ми маємо всі підстави говорити про високий рівень техніки тих часів у будівництві мостів. У 1115 р., за часів князювання у Києві Володимира Мономаха, був збудований міст через Дніпро. А щоб збудувати такий міст, потрібна була велика технічна майстерність.

Мости будувалися з таким розрахунком, щоб їх легко можна було прибрати на випадок ворожого нападу. Для цього або розбиралося полотно мосту, або весь міст піднімався до укріплення.

Літопис згадує про такий підйомний міст у м. Каліші. В 1229 р. Данило Галицький під час облоги цього міста «...возводный мост и жеравец вожьгоша»².

Можна припускати, що такі «возводні» мости були і в містах Київської Русі. Журавцем називали підйомний механізм мосту, який відомий і тепер під цією назвою серед найпростіших підйомних механізмів.

Важливим елементом в укріпленнях Київської Русі були потайні проходи — тайники під валами і наземними спорудами укріплень. Цими проходами обложене військо виходило з укріплення, щоб раптово контратакувати ворога; тайниками військо і мешканці міста непомітно для ворога доставляли воду в укріплення. В письмових джерелах тайники відомі з XV ст.; археологічні ж пам'ятки свідчать про існування їх уже в X ст.

У дитинці Белгорода було виявлено два вдало замаскованих тайники. Один з них був у південно-східній частині дитинця; другий — посередині східного валу. Подібні тайники були у східному валі кромного города; на них указують провали у валу. Провали утворилися внаслідок того, що в тайниках погнили дерев'яні пере-

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 74.

² Ипатьевская летопись, стр. 504.

криття, і насип над ними обвалився. Характерно, що провали чергуються на однаковому віддаленні один від одного і що всі вони знаходяться в тих місцях, де рів має велику глибину. Це свідчить про те, що тайники були призначені для одночасного непомітного виходу значної кількості війська. А щоб ворог не помітив пересування, поки все військо, потрібне для контратаки, не буде виведене, тайники вели на дно рову. Військо спочатку виходило в рів, а вже звідси починало атаку.

В тайнику Райковецького городища, що знаходився в південно-східній частині, виявлено велику кількість людських кістяків, серед них і жіночих. Це свідчить про те, що населення Райковецького укріплення під час пожежі намагалося вийти через тайник. Він являє собою тунельний прохід, який був виритий у суцільному ґрунті шириною близько трьох метрів і проходив під житловими і фортифікаційними спорудами. Тайник заглиблювався східцями від рівня площі в городищі до дна рову. Рів у цьому місці мав площадку і був глибшим від інших місць.

Другий тайник було виявлено в західній частині городища. Він не заглиблювався в суцільний ґрунт, а проходив на рівні площі городища, між окремими стінами житлових клітей і фортифікаційними тарасами; до дна рову він спускався, мабуть, східцями.

Кам'яні укріплення в Київській Русі не були так поширені, як укріплення, що складалися із земляних і дерев'яних споруд. Це насамперед пояснюється природними умовами. Як відомо, територія Київської Русі була дуже багата на ліс. Тому тут переважали дерев'яні укріплення. Але факт переважання дерев'яних укріплень ще не свідчив про низький рівень фортифікаційного мистецтва в Київській Русі. Адже такі укріплення, як у Белгороді, Вишгороді, Райковецькому поселенні, Городську, Галичі та в інших пунктах, не поступалися тогочасним кам'яним укріпленням Західної Європи. Рівень фортифікаційного мистецтва визначав не матеріал, з якого будувалися укріплення, а ефективність цих укріплень у захисті від ворожих нападів.

З X ст. у Київській Русі разом з будівництвом кам'яних князівських палаців і церков почали будувати і кам'яні укріплення. Першим з таких укріплень були, мабуть, кам'яні ворота в Києві, збудовані Володимиром, так звані Батієві ворота. Від них нині нічого не залишилося, крім деяких решток фундаментів, схованих під бруком на перехресті вулиць Володимирської і Велико-Житомирської. Як можна припускати на основі залишків цих фундамен-

тів, ворота склалися з двох кам'яних стін, розташованих паралельно, на відстані 6 м одна від одної, між якими були стулки воріт; товщина стін була 2 м, довжина 7 м. Точніше про Батіїві ворота нічого сказати не можна, бо ні їх залишки, ні літописні свідчення не дають можливості повніше їх уявити. На схід і захід від кам'яних стін воріт йшли лінії міських укріплень часу Володимира, які склалися з рову й валу, що мав дерев'яну конструкцію.

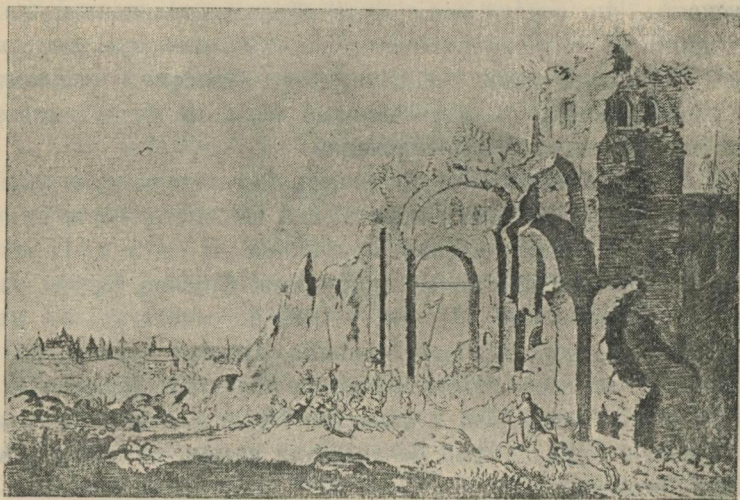

Рис. 16. Руїни Золотих воріт у XVII ст. Малюнок голландського художника Вестерфельда.

В укріпленнях Києва часів Ярослава, які, головним чином, склалися також з ровів і валів і, мабуть, з дерев'яних споруд на валах, було декілька воріт.

Одні з них — Золоті ворота — були кам'яні і частково залишилися до наших часів. Залишки цих воріт являють собою дві паралельні кам'яні стіни, які в XIX ст. були підперті цегляними контрфорсами, що мали запобігти їх обвалам. На основі залишків Золотих воріт, а також на основі малюнків, зроблених у XVII ст. голландцем Вестерфельдом, та деяких літописних свідчень спробуємо відтворити у дуже загальних рисах вигляд цих воріт.

В основу воріт входили, очевидно, дві паралельні кам'яні стіни, з'єднані між собою кам'яним перекриттям у вигляді арки. Зверху, над склепінням арки, стояла церква Благовіщення, яка, очевидно, крім культового, мала ще й фортифікаційне призначення і була

ніби міцною вежею над ворітьми. Можливо, церква знаходилася на площадці над ворітьми, а площадка була місцем розташування війська під час оборони міста. Нижче склепіння арки був другий дерев'яний місток, на якому також розташовувалося військо. Місток був покладений на колоди, які своїми кінцями входили в стіни воріт; у стінах до цього часу збереглися гнізда від цих колод. Отже, Золоті ворота мали дві бойові площадки для війська і бойову вежу, яка в той же час була і Благовіщенською церквою. Припускають, що стулки воріт були оббиті позолоченими листами міді, подібно до того, як це було у константинопольських Золотих воротах; можливо, тому і названі вони Золотими ворітьми. За іншим припущенням, назва ця виникла тому, що купол надворітної церкви Благовіщення був позолочений.

В XI ст. у Київській Русі починають будувати кам'яні укріплення, що захищають не тільки ворота, а й все місто,— кам'яні стіни. Такі укріплення були збудовані наприкінці XI ст. у м. Переяславі одночасно з іншими кам'яними спорудами. Єпископ Єфрем, як розповідає Лаврентьєвський літопис, у 1089 р. «много зданья въздвиже, докончав церковь святого Михаила, заложил церковь на воротех городных, во имя святого мученика Феодора, и посем святого Андрея у церкви от ворот, и строение баньное камено, сего же не бысть преже в Руси, и град бе заложил камен, от церкви святого мученика Феодора»¹.

Від цих споруд у Переяславі майже нічого не залишилося. А на підставі лише літописного свідчення важко говорити про їх будову. Немає сумніву, що в Переяславі була збудована ціла система кам'яних укріплень: ворота, можливо, подібні до Золотих воріт у Києві, над якими стояла церква, що була в той же час і вежею; від воріт проходили кам'яні стіни, що огорожували місто.

На початку XII ст. були побудовані кам'яні стіни навколо м. Ладоги. Ладога — одне з найдревніших міст і одне з найвизначніших укріплень Київської Русі. Свого військового значення це місто не втрачало на протязі всього часу існування Київської держави, як і пізніше. Ладога протягом багатьох віків була форпостом Русі у боротьбі з германською і шведською агресією. І цілком природно, укріпленням Ладоги надавалося великого значення. У 1114 р. «заложена бысть Ладога каменiem на приспе, Павлом посадником при князе Мьстиславе»².

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 209.

² Ипатьевская летопись, стр. 199.

Укріплення знаходилися на зручному в природному відношенні місці, на вузькому неприступному горбі між рр. Волховом і Ладожкою. Цікаво, що кам'яні стіни були збудовані на «присьбе», на земляних валах, які захищали місто до цього часу. Це стверджує припущення, що наземні дерев'яні споруди також будувалися на валах.

Укріплення Ладogi пізніше декілька разів перебудовувались, і тому вони втратили свій первинний вигляд. Залишків кам'яних споруд XII ст. у Ладозі залишилося дуже мало. Це насамперед східна стіна, яка підходить до Волхова. Давня стіна XII ст. знаходиться всередині сучасної стіни, що має нині 10 м товщини. Такі великі розміри цієї стіни пояснюються пізнішими добудовами. Стіна XII ст. має близько 1 м товщини; складена вона з тонких, характерних для XII ст. цегляних плит, покладених на вапняковому розчині. Пізніші добудови мають інший матеріал.

Вежі XII ст. також не збереглися до наших часів у первинному вигляді. Лише у внутрішній частині вони мають характерну для XII ст. прямокутну форму. Ззовні їм було надано півкруглої форми¹.

У Володимирі-Суздальському до кінця XII ст. укріпленнями навколо міста були рови, вали і, мабуть, дерев'яні споруди на валах. В цих укріпленнях двоє воріт (одні з яких, як і київські, звалися Золотими, а другі — Срібними) були кам'яними. Збудовані ці ворота князем Андрієм Боголюбським. До наших часів порівняно добре збереглися Золоті ворота, що своєю будовою дуже нагадують будову київських Золотих воріт. Ворота у Володимирі-Суздальському також склалися з двох паралельних стін, які зверху були з'єднані арочним склепінням. Всередині арки була кам'яна перемичка, до якої прироблялися стулки воріт.

Як і київські Золоті ворота, ці ворота мали дві бойові площадки, де розташовувалось військо під час захисту міста. Одна площадка знаходилася нижче склепіння і трималася на деревинах, кінці яких були вроблені в стіни воріт. Друга площадка була над склепінням: на ній стояла надворотна церква. Цю площадку разом з церквою огорожував зубчастий кам'яний парапет. Всередині південної стіни воріт були зроблені східці, що вели на обидві площадки, а також на гребінь валу на південь від воріт. Про будову

¹ В. А. Богусевич, Военно-оборонительные сооружения Новгорода, Старой Ладogi, Порхова и Копорья, Новгород, 1940, стр. 28.

Срібних воріт ми нічого не знаємо, бо від них нічого не збереглося; але вони не могли дуже відрізнятися від Золотих воріт.

За часів князювання Всеволода Велике Гніздо у Володимирі був збудований кам'яний дитинець, куди входили князівська і єпископська частини міста. В кам'яних стінах дитинця були ворота, над якими стояла церква Богородиці.

Кам'яні укріплення в Київській Русі складалися не тільки з стін і веж. Велика кількість церков, які знаходились майже в кожному більш-менш значному місті, мали оборонне значення, були фортецями.

Такими фортецями були і монастирі, які будували власні кам'яні укріплення. Про значення церков як оборонних споруд виразно свідчать літописні оповідання. Особливо характерне в цьому відношенні оповідання про облогу Києва Батием, з якого відомо, що Десятинна церква була останньою фортецею, де намагалися сховатися кияни. Відомо, що частина населення Києва замкнулася в цій церкві. Людей було так багато, що вони заповнили хори. Такої ваги хори не витримали і обвалилися. Розкопками 1939 р. біля церковної стіни виявлено глибоку яму, в якій знайдено кістки людей, рештки їх одягу і прикрас. Тут же виявлено два залізних заступи. Можливо, люди ними копали потайний вихід з церкви, щоб непомітно вночі втекти від татарської облоги; можливо, вони намагалися дістатися до води в ґрунті, без якої не можна було довго витримати облогу. Проте через невідомі для нас обставини смерть настигла їх під час роботи.

Безперечно, що фортецею була і церква Андрія в Переяславі. Це можна визначити з її розташування безпосередньо біля міських воріт. В цьому місці її могли збудувати, маючи на увазі і оборонне призначення.

В Ольговому городку, за 6 км від м. Рязані, на р. Оці, у місці злиття з нею р. Проні, біля самого в'їзду в укріплення знаходилася церква, що, очевидно, мала захищати цей в'їзд. Про оборонне призначення цієї церкви свідчить і той факт, що, будучи зовсім малою спорудою, церква мала дуже товсті стіни, близько 2 м. Від цієї церкви збереглися лише фундаменти¹.

Ці факти свідчать, що в Київській Русі поруч з земляними і дерев'яними укріпленнями було поширене і будівництво кам'яних

¹ Г. Ф. Корзухина-Воронина, Рязань в сложеніи архитектурных форм XII—XIII вв. Сборник I, Бюро по делам аспирантов ГАИМК. Л., 1929, стр. 77.

укріплень. Форми кам'яних фортифікаційних споруд були різні: ворота, вежі, стіни, церкви-фортеці. Як і дерев'яні і земляні фортифікаційні споруди, ці укріплення свідчать про високий рівень фортифікаційного мистецтва.

Укріплення Київської Русі відзначалися неприступністю. Ворожим військам дуже рідко щастило захопити той чи інший город. Протягом періоду існування Київської Русі до татарської навали було лише дев'ять випадків успішної облоги городів; про безуспішну облогу відомо 42 випадки. Дуже часто ворожі війська облягали город протягом тижнів і місяців і не могли його захопити.

Під час довготривалих облог ворог намагався виснажити оборонців і примусити їх добровільно здати город. Отже, до завдання оборонців входило не лише не допустити проникнення ворога в город, а й активно боротися з ним за межами города, щоб примусити його зняти облогу і відступити. Через потайні проходи і ворота оборонці виходили з укріплення і раптово атакували ворога.

Під час облоги Галича князем Володимирком Володаровичем в 1144 р. війська Івана Берладника не раз виходили з города і вступали в боротьбу на відкритій місцевості. Так продовжувалося протягом трьох тижнів. Нарешті, під час однієї з таких вилазок Володимирко відрізав відступ до города військам Берладника і розбив їх. Так само діяли війська Мстислава Ростиславича в боротьбі з військом Андрія Боголюбського під час облоги Вишгорода в 1174 р. Дев'ять тижнів стояло військо Андрія під Вишгородом. Протягом цього часу оборонці города часто виходили з укріплення і розпочинали відкритий бій.

У боротьбі з ворожим військом, що обложило город, дуже поширеною тактикою були раптові атаки незначними силами. З укріплень виходили невеликі загони і намагалися нав'язати бій ворогові. У випадку небезпеки загони ховалися в укріплення, а ворог, женучись за ними, наближався до города і підпадав під посилений обстріл з валів і заборал. Така боротьба не завдавала великих втрат оборонцям, але розладнувала вороже військо і виснажувала його сили. В той час, коли ворог скеровував свою увагу на боротьбу з контратакуючими загонами, інші оборонці виходили з укріплення і запасалися водою.

Коли ворог атакував укріплення, оборонці кидали в нього стрілами і списами. Якщо ворог перебував дуже близько і намагався проникнути в город через рови й вали, на нього кидали каміння, скочували дерева, лили окріп.

Під час оборони польського города Каліша в 1229 р. від війська Данила Галицького, яке брало участь як союзне військо короля Конрада Мозовецького в боротьбі за краковський стол, поляки, супротивники Конрада, скинули з городських укріплень на Данилове військо стільки каміння, що ним був засипаний рів із водою, і руське військо, яке стояло у рові з водою, опинилося на сухому.

Використовувалося каміння і в обороні руських городів. Каміння, приготовлене для оборони, знаходять на городищах під час їх розкопок.

БОЙОВІ ДІЇ

ПРОЦЕС державного об'єднання східнослов'янських племен не був мирним процесом. Підкорення окремих племен Київській державі зустрічало опір з боку місцевої верхівки, що намагалася утримати владу над населенням. Цим і пояснюється тривалість боротьби київських князів з племенами древлян, сіверян, уличів, вятичів.

Разом з тим Київська Русь боролася і з сусідніми державами, які намагалися перешкодити зростанню і міжнародному зміцненню Київської держави.

У другій половині X ст. Київська Русь виросла в могутню державу, яку Карл Маркс називає імперією Рюриковичів. Безупинне зростання Київської Русі непокоїло сусідні держави, особливо Візантію. Щоб послабити Київську Русь, Візантія направляє проти неї печенігів, а саму Київську Русь намагається використати в своїх інтересах у боротьбі з Болгарією. Пропонуючи князеві Святославу в 967 р. виступити війною проти Болгарії, візантійська дипломатія розраховувала послабити цим і Київську державу і Болгарію.

Але Святослав після перемоги над Болгарією заявив Візантії, що він боровся не за її, а за власні інтереси. Він мав намір до Київської держави включити і слов'янську Болгарію.

Візантія не хотіла примиритися з ще більшим зміцненням і поширенням Київської держави, а також з наближенням її кордонів до кордонів Візантійської імперії. В 970 р. почалася напружена боротьба між Візантією і Київською державою, яку очолював талановитий державний діяч і полководець князь Святослав.

Лев Діакон, описуючи війну руських з греками в Болгарії, так характеризує руські війська: «роси, що здобули славу переможців у сусідніх народів, вважаючи за величезне лихо втратити її і бути переможеними, билися одчайдушно»¹.

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. I, К., 1939, стор. 60.

Загони руських військ не раз перемагали кількісно переважаючі сили ворогів. Загін руського війська числом близько 10 тисяч воїнів у битві біля Доростола опинився перед 100-тисячною армією імператора Цімісхія. Візантійський флот, озброєний грецьким вогнем, готовий був напасти на руські кораблі, якщо руські відступили б морем.

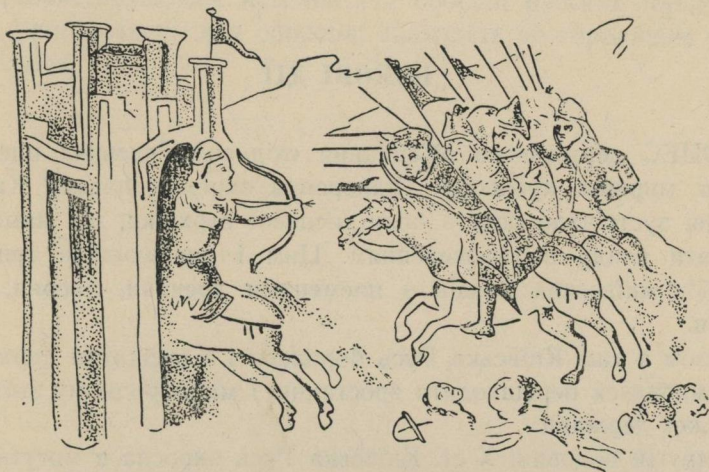

Рис. 17. Князь Святослав Ігоревич захоплює болгарське місто Переяславець на Дунаї. Мініатюра XIV ст. з візантійської хроніки Манасії, написаної в XII ст.

Лев Діакон свідчить, що в критичний момент Святослав звернувся до своїх військ з патріотичним закликком, в якому говорив: «...з відважністю предків наших і з думкою, що руська сила була досі непереможна, станемо мужньо на бій за життя наше. У нас немає звичаю рятуватися, тікаючи до батьківщини, а або жити переможцями, або, вчинивши славетні подвиги, умерти із славою»¹. В інших виразах, але аналогічного змісту записано звернення Святослава до свого війська у «Повести временных лет».

На заклик Святослава руські війська хоробро кинулися на ворожі війська, «...кололи їх списами, уражали коней стрілами і вершників збивали на землю»². В запеклому бою руські розладнали бойові порядки греків і вийшли з оточення.

Князь Святослав був найвидатнішим полководцем свого часу. Він завжди знаходив нові тактичні маневри, які забезпечували успіх його військам.

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. I, К., 1939, стор. 62.

² Там же, стор. 62.

Основною рисою тактики Святослава був активний наступ концентрованими силами не тільки у наступальних, але і в оборонних боях. Це яскраво видно на прикладі бойових дій біля м. Преслави. Помітивши наближення військ Цімісхія до міста, в якому були руські війська, останні не замкнулися у фортеці, а «...виступили проти римлян у чисте поле перед містом»¹. Так само діяли руські й біля Доростола.

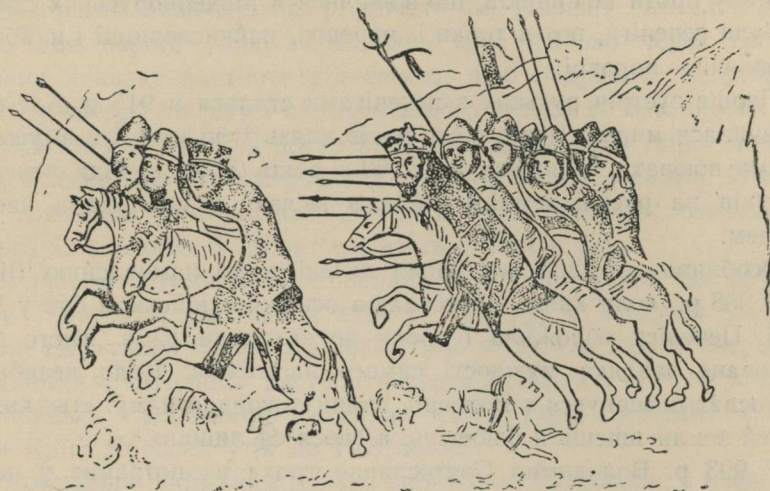

Рис. 18. Князь Святослав Ігорович переслідує болгарське військо. Мініатюра XIV ст. з візантійської хроніки Манасії, написаної в XII ст.

До часів Святослава ми не маємо відомостей про бойовий порядок руських військ. Військо Святослава, як свідчить Лев Діакон, ставало у «сильний бойовий порядок»², прикладом якого був стрій руських військ у битві біля Доростола. Вишикувавшись у тверду фалангу, щільно зімкнувшись в рядах, прикрившись щитами і виставивши наперед списи, руські війська ніби стіною посунули на ворога. Греки не витримали цього наступу і, розладнавши свої ряди, відступили, незважаючи на свою кількісну перевагу. Лише імператорська гвардія, що була в резерві, прорвавшись на фланги руських військ, урятувала греків від поразки.

Високу бойову майстерність показали руські війська під час походу Володимира Святославича на Корсунь у 988 р. Особливо треба відзначити цікавий спосіб осади цього города. Володимир

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. 1, К., 1939 стор. 59.

² Там же, стор. 59.

«...повеле приспу сыпати к граду»¹. Руські війська підводили вал до стіни Корсуня, поступово перекидаючи землю. За насипом такого валу вони ховалися від ворожого обстрілу з укріплень і під його прикриттям могли наблизитися до городських стін. Під стінами города насипали вал такої висоти, що з нього можна було атакувати оборонців города, будучи на одному з ними рівні.

З X ст. Київська Русь змушена була вести напружену і тривалу боротьбу проти кочівників, що з'явилися в південноруських степах. Це були печеніги, потім торки і, нарешті, найчисленніші і найбільш войовничі — половці.

Перша зустріч руських з печенігами сталася в 915 р. Але вона закінчилася мирно. Через п'ять років князь Ігор уже був змушений з ними воювати, а починаючи з 60-х років X ст. напади печенігів і торків на руські землі і війни в зв'язку з цим стали частим явищем.

Особливо великим був напад печенігів по намовленню Візантії в 968 р., коли князь Святослав з основним військом був у Болгарії. Печеніги обложили і трохи не захопили Київ. Місто було врятоване завдяки мужності самого населення. Коли незабаром Святослав повернувся з Болгарії, кияни докоряли йому: «ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своея ся лишив»².

У 993 р. Володимир Святославич трохи не потрапив у полон до печенігів під час війни з ними на р. Трубежі.

Захищаючи південноруські землі від печенізьких нападів, Київська Русь була змушена захищати західні землі і від польських феодалів.

У 981 р. до Київської держави були приєднані західні руські землі, так звані Червенські городи на Волині і в Галичині. Польська держава, поступаючись могутністю перед великою Київською державою часів Володимира, змушена була укласти мир з Володимиром, але не відмовилась від зазіхань на західні руські землі. Використовуючи сприятливу ситуацію, коли після смерті Володимира почалася міжусобна боротьба його нащадків, польський король Болеслав I намагався захопити західну частину Київської Русі.

Великим київським князем після смерті Володимира оголосив себе його син Святополк, який на той час перебував у Києві. Щоб позбутися суперників, він убив трьох своїх братів — Бориса, Гліба

¹ Ипатьевская летопись, стр. 74.

² Там же, стр. 43.

й Святослава. Четвертий брат — Ярослав, який на той час княжив у Новгороді, виступив проти Святополка.

Битва між братами відбулася в 1016 р. біля Любеча.

Ця битва цікава тим, що в ній Ярослав уперше показав себе як талановитий полководець, що під час бою дуже добре вміє використовувати топографічні умови місцевості.

Три місяці війська супротивників стояли на протилежних берегах Дніпра, не наважуючись розпочати бій. Нарешті, Ярослав непомітно для ворога вночі переправив своє військо через Дніпро, а човни наказав відігнати від берега, щоб відрізати можливість відступу своєму війську і примусити його битися до останнього.

Свій наступ Ярослав почав рано вранці і вибрав такий момент, коли військо Святополка знаходилося між двома озерами. Під час бою союзники Святополка — печеніги були відрізані озером від війська Святополка і не змогли взяти участі в бою.

Тимчасом дружина Святополка була притиснута до другого озера і розбита. Святополк втік у Польщу, а Ярослав увійшов у Київ. Польський король Болеслав I, до якого Святополк звернувся по допомогу, погодився виступити проти Ярослава. В 1018 р. польські війська з допомогою найманих німців, угрів і печенігів окупували Київ; Ярослав утік до Новгорода.

Номінально київським князем знову став Святополк, а насправді вся влада належала польським військам, гарнізони яких розташувалися в руських городах і грабували населення. Але руське населення почало знищувати їх поодиночі. З рештками військ і награваним майном Болеслав утік до Польщі. Червенські городи залишились під його владою.

В 1019 р. Ярослав знову виступив проти Святополка. На цей раз супротивники зішлись на р. Альті біля Переяслава. Літописне оповідання про цю битву дає яскраву характеристику бойових дій того часу. Ворожі війська під час бою близько сходилися, вступали в рукопашний бій, розходилися і знову сходилися: «Бысть сеча зла, яка же не была в Руси, и за руки емлюче сечияхуся, и сступашася трижды, яко по удолюем крови тещи»¹. Битва тривала з сходу сонця до вечора, поки, нарешті, не переміг Ярослав.

Одним із державних завдань, які стояли перед Ярославом, було повернення червенських городів.

У 1031 р. Ярослав з великим військом вирушив проти Польщі, успішно воював з нею і повернув червенські городи. Полонених,

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 144.

яких в цьому поході захопили руські війська, Ярослав оселив у городах по Росі, що були збудовані ним для захисту від печенігів і торків.

За часів Ярослава стрій руських військ складався з трьох основних частин — центра і двох крил. Це збільшувало маневреність військ під час бою і давало можливість вільніше комбінувати напрями головних ударів.

Прикладом такого поділу може бути бойовий порядок військ Ярослава і Мстислава, який також був визначним полководцем, під час їх боротьби в 1024 р. У Мстислава в цій битві, крім його дружини, були сіверяни, у Ярослава — варяги.

Свої війська Мстислав построїв так, що в центрі були сіверяни, а на флангах — його дружина. Центр виступав наперед (чоло), а фланги були позаду (крила). «Мьстислав же с вечера исполчив дружину, и постави Север в чело противу Варягом, а сам ста с дружиною своею по крилома... и сступи с чело Север с Варягы, и трудишася Варязи секуще Север. И посем наступи Мстислав, со дружиною своею, и нача сечи аВряги, и бысть сеча силна»¹.

Таке розташування військ зберігало фланги, де знаходилися кращі сили, до вирішального моменту. Фланги вступали в бій тоді, коли не витримував центр. У даному разі варяги Ярослава зломали опір Мстиславових сіверян і почали їх переслідувати, але потрапили під флангові удари дружини Мстислава і були розбиті. Такий стрій забезпечив перемогу Мстиславу і зберіг його дружину.

Так само було построєно військо Ярослава в битві з печенігами в 1036 р.: «постави Варягы посреде, а на правой стране Кыяны, а на левем криле Новгородце»². Тут також діяв принцип розміщення найнадійніших сил на флангах.

У 1061 р. відбувся напад половців на Переяславську землю. «Се бысть первое зло на Руськую землю от поганных...»³, — говорять про цей напад літописець.

З цього часу половецькі напади стали частим явищем. З 1061 до 1210 рр. літописи засвідчили 46 половецьких нападів. Насправді ж їх було більше, бо літописи відзначали лише найзначніші з них.

Через сім років після першого нападу, у 1068 р., половці вчинили великий напад знову-таки на Переяславську землю. Князі Ізяслав, Всеволод і Святослав Ярославичі вийшли проти половців, але зазнали поразки на р. Альті.

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 148.

² Ипатьевская летопись, стр. 106.

³ Там же, стр. 115.

Тимчасом половці, грабуючи і знищуючи села та городи, просувалися по руській землі і підступили до Києва. Не маючи надії на князівське військо, проти половців виступило населення. На вічі у Києві населення вимагало у князя Ізяслава зброї і коней, щоб самим вирушити проти ворога.

Боячися дати зброю в руки народів, Ізяслав відмовив, і це послужило приводом до народного повстання у Києві проти князя Ізяслава, воеводи Коснячка і князівської дружини.

Населення розгромило двори Ізяслава і воеводи. Князь втік у Польщу.

В тому ж 1068 р. половці кількістю в 12 тисяч підступили до Чернігова. Чернігівці на чолі з князем Святославом виступили трьома тисячами кінноти і розбили половців на р. Снові. Це була блискуча перемога руських військ над переважаючим ворогом, яка свідчить про їх високу бойову майстерність.

Князь Ізяслав у Польщі уклав союз з королем Болеславом II, щоб з його допомогою повернутися до Києва. В 1069 р. польський король захопив Київ і посадив князем Ізяслава, який жорстоко помстився киянам.

Болеслав II, як і його предок, поставив у руських городах польські гарнізони. Але й цього разу руське населення перебило польських окупантів поодиноці, «отай», методами партизанської боротьби.

У 1093 р. половці спустошили значну частину Поросся. Квітучий край було перетворено на пустелю: «...ідеже пасома быша стада коне, овце и волове; се все тще ныне видим, нивы порожьше стоятъ, зверем жилища быша»¹.

Довгий час героїчно оборонявся город Торческ — одна з найміцніших фортець Київської Русі на півдні. Але обложені городяни, знесилені від голоду, нарешті змушені були здатися.

Літописець розповідає про їх долю так: «Половце же, приемше град, запалиша огнемъ, и люди раздилиша и ведоша я у веже к сердобоям своим и сродником своим. Мучими зимою, и оцепляеме у альчбе и в жаже, и в беде побледевшие лица, и почернившие телесы; незнаемою страною, языком испаленом, нази ходяще и босе, ногы имуще избодены терньем. С слезами отвещеваху друг другу, глаголюще: «аз бех сего города», а други: «аз сего села»; и тако съвъспрошахуся со слезами, род свой поведающе, очи възводяще на небеса к вышнему, ведающему тайная»¹.

Внутрішні князівські феодальні суперечки і війни створювали

¹ Ипатьевская летопись, стр. 156.

сприятливі умови для нападу половців на руські землі. Починаючи з середини XI ст., Київська держава поділялася на окремі князівства. З ростом економічної могутності цих князівств серед місцевих князів зростає тенденція до політичної незалежності від київського великого князя, який дедалі втрачає реальну владу глави Київської держави.

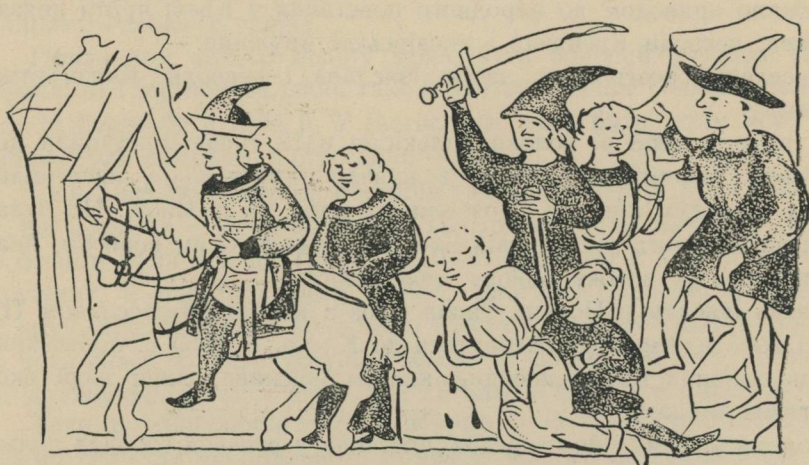

Рис. 19. Половці вбивають руських полонених у 1093 р. Мініатюра з Кенігсберзького літопису XV ст. (за оригіналом XIII ст.).

У середині XII ст., після смерті Володимира Мономаха та його сина Мстислава, Київська держава розпалася на ряд окремих феодальних князівств, які ворогували між собою.

За таких несприятливих політичних умов Київській Русі довелося провадити боротьбу з сильними і численними ворогами, якими були половці. Але і в цих умовах руські війська не раз завдавали половцям нищівної поразки.

1096 р. позначився великими нападами половців. Один з половецьких загонів на чолі з ханом Боняком, якого літописець називає шолудивим, спустошував околиці Києва. Другий загін на чолі з Куряханом і Тугорханом руйнував Переяславську землю.

Проти ворога виступили війська на чолі з київським князем Святополком Ізяславичем і переяславським князем Володимиром Мономахом, які одержали велику перемогу над половцями біля Переяслава на Трубежі. «...Побежени быша иноплемьнице, — каже літописець про цю перемогу, — и князь их Тугортъкан убыен бысть, и сын его, и инии князи мнози ту падоша...»¹.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 161.

Організатором сил Русі на боротьбу з половцями наприкінці XI і на початку XII ст. був видатний державний діяч і полководець Володимир Мономах, відомий як керівник наступальних військових операцій вглиб половецьких степів. З його ініціативи відбувалися з'їзди князів, на яких ставилися питання про припинення князівських усобиць і про спільні походи проти половців на їх територію.

Великим успіхом відзначився похід 1103 р., на чолі якого стояв Володимир Мономах.

Похід відбувся рано навесні. Руські війська на конях і на човнах спустилися вниз по Дніпру до острова Хортиці. Потім піше військо й кіннота йшли чотири дні степом.

Попереду головних військ йшла так звана сторожа — розвідувальні загони, які мусили виявити місцерозташування ворога й запобігти несподіваному нападу ворожих військ. Руська сторожа зустрілася з сторожею половців, і між ними розпочався бій, внаслідок якого половці були розбиті, а їх начальник Алтуноп вбитий.

Після розгрому сторожі половців бій розпочався між основними силами супротивників. Літопис відзначає велику кількість половецьких військ, які брали участь у цьому бою: «И поидоша полци половецстии аки борове (ліс), и не бе презрити их, и Русь поидоша противу им». Половці не витримали натиску і кинулися тікати, а руські їх наздоганяли і вбивали. В цьому бою було вбито половецьких «...князий 20...», захоплено у половців «...скоты и овце и кони и вельблуды, и веже с добытком и с челядью...»¹.

Великий похід проти половців на їх територію, на чолі якого також стояв Володимир Мономах, відбувся і в 1111 р.

У березні руські війська вирушили сушею до Ворскли, звідти пішли до Дону, взяли без бою половецьке місто Шарукань, потім захопили і спалили їх місто Сугров. 24 березня руські перейшли Дон і, зустрівшись з половцями на протоці Дегея, вступили з ними в бій і розбили їх.

Через три дні, зібравши свіжі сили, половці почали контрнаступ. Битва відзначалась великою запеклістю з обох боків. Деякий час ніхто не здобував перемоги: «...брань бысть люта межи ими, и падаху обои»², — каже літописець.

Частина руського війська, залишена в резерві, у вирішальний момент під командуванням самого Володимира Мономаха була

¹ Ипатьевская летопись, стр. 184.

² Там же, стор. 193.

кинута в бій. Перемогли руські завдяки їх високому військовому мистецтву, відвазі і майстерному керівництву Володимира Мономаха. Половці були розбиті. З стадами і полоненими руські повернулися додому.

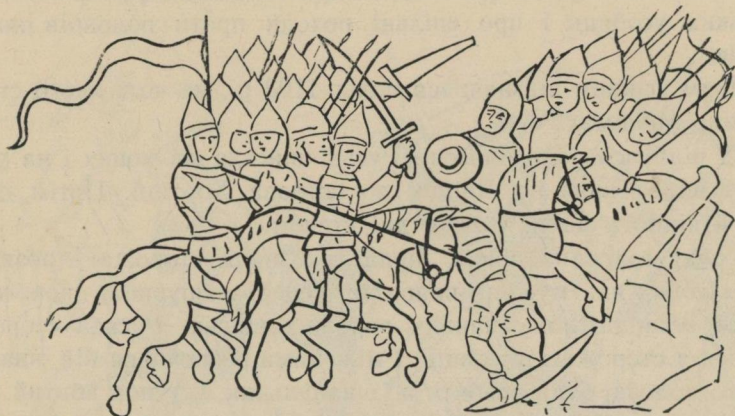

Рис. 20. Перемога руських військ над половцями в 1103 р. Малюнок з Кенігсберзького літопису.

Володимир Мономах і його син Мстислав, які на деякий час об'єднали під своєю владою феодальні князівства Київської Русі, припинили міжусобну князівську боротьбу в країні і не допускали половецьких нападів на руські землі.

Після смерті Мстислава з новою силою розпочалися князівські усобиці, які в 1146 р. призвели до великої внутрішньої війни.

В 1146 р. київський князь Мстислав Ольгович з його союзниками на чолі великого війська обложив Звенигород, в якому засів князь Володимир з військом. Три дні марно атакували союзні війська город «...по зорям бишася до поздньое вечерне»¹. Війська Мстислава в трьох місцях запалили город, але взяти його не могли. Ворожі атаки відбивало військо, а мешканці міста в цей час тушили пожежу. Так і не пощастило Мстиславові захопити Звенигород.

Цікавими є також подробиці літописного оповідання про боротьбу за Київ між Ізяславом Мстиславичем і Ігорем Ольговичем після смерті Мстислава у 1146 р. Битва відбулася біля Києва на р. Либеді. Випадково або внаслідок певного маневра Ізяслава військо Ігоря опинилося між Надовим озером і Сухою Либеддю.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 228.

Скориставшись з цього, Ізяслав послав своїх союзників «берендеїв» «взад полку» Ігоря, а сам вичікував зручного моменту, перебуваючи з своїм військом у засаді біля того шляху, яким повинно було проходити військо Ігоря. Під тиском берендеїв Ігореве військо кинулося тікати і як тільки зрівнялося з тим місцем, де переховувалася засада, Ізяслав ударив у фланг війську Ігоря, «...въеха в не в бок»¹. Внаслідок такого маневру військо Ігоря «...розлучишась друг от друга...» і частинами було розбите.

Відомості про тактику бойових дій князя Ізяслава Мстиславича дає літопис, говорячи про його війни з половцями. Під час грабіжницьких нападів половецькі загони намагалися не вступати в бій з руськими військами. Вони тікали, захопивши з собою награбоване майно і полонених. Наздогнати їх було важко. За таких обставин краще було нападати на половців несподівано, коли вони йшли грабувати або коли тікали з награбованим.

Таку тактику застосував Ізяслав, наприклад, під час половецького нападу в 1147 р. Ізяслав, виступаючи проти половців, радився з своїм братом Ростиславом «...куда би им поити перекры к ним»². Для того щоб перетяти шлях ворогові, треба було знати, яким шляхом він просуватиметься, а для цього треба було мати добре організовану розвідку.

В 1149 р. Ізяслав знову воював з половцями на р. Трубежі. Під час цієї битви його війська поділялися на важкоозброєні полки і стрільців. Згадуючи про цю битву, літописець наводить цікавий випадок: з невідомих нам причин основні війська супротивників — важкоозброєні загони — не брали участі в бою, в той час як стрільці провадили бій: «Стояша же межи собою полци оли до вечера, а стрелци бяхуся межи полкома»³.

Щоб успішно боротися з половцями, треба було організовувати активний наступ, як це робив Володимир Мономах. Першим таким наступом після Мономаха був похід київського князя Мстислава Ізяславича та інших князів у 1168 р. до р. Орелі. Цей похід увінчався успіхом руських військ.

Вдалим був і похід на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем до Хорола в 1184 р., під час якого руські полонили «...бесурменина, иже стреляше живым огньм...»⁴. Можна припускати, що цим бусурманом був араб, в якого була вибухова речовина

¹ Ипатьевская летопись, стр. 232.

² Там же, стр. 251.

³ Там же, стр. 265.

⁴ Там же, стр. 428.

і який потрапив до половецького хана Кончака. Але нам не відомі факти використання вибухової речовини під час русько-половецької боротьби.

У квітні 1185 р. відбувся похід руських військ на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем вглиб половецьких степів. Похід цей, оспіваний в «Слове о полку Игореве», закінчився поразкою військ Ігоря.

Руські війська йшли через р. Донець до м. Оскола і звідти — до р. Сальниці.

Попереду військ йшла сторожа. На р. Сальниці основне військо Ігоря зустрілося з сторожею, яка повідомила про великі сили половців.

На військовій нараді, що відбулася на р. Сальниці, дехто пропонував не розпочинати бою, а повернутися, на що Ігор відповів: «...не бившиися возворотитися, то сором ны будет пуще и смерти...»¹.

Військо йшло ще ніч і наступного дня зустрілося з половцями. В першій сутичці руські здобули перемогу.

Літописець досить докладно описав бойові порядки руського війська, що було построєне під час цього бою у вигляді трикутника.

Загалом військо складалося з шести полків, кожен з яких мав своє місце в бойовому порядку. В основі строю було три полки: Ігоря — центральний; Всеволода, Ігорового брата, — правофланговий; Святослава Ольговича — лівофланговий. Попереду основи були полки Володимира, Ігорового сина, і Ярослава Всеволодовича; попереду всіх був стрілецький полк, який складався з кращих воїнів — стрільців, набраних від усіх полків.

На другий день бою половці великими силами почали з усіх боків наступ на руське військо. Руські з боєм почали відступати. Запеклий бій тривав цілий день і ніч, але переважаючими силами ворога руське військо було розбите. Сам Ігор був поранений і потрапив у полон.

В «Слове о полку Игореве», автор якого, певно, є учасник походу, так описано цю битву руських з половцями і сумний кінець походу Ігоря: «С зараниа до вечера, с вечера до света летят стрелы каленыя, гримлють сабли о шеломы, трещат копиа харалужныя в поле незнаеме, среди земли половецкыи. Чърна земля под копыты костыми была посеяна, а кровию поल्याна; тугою взыдоша по Руской земли»².

¹ Ипатьевская летопись стр. 431.

² А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, АН СССР, 1938, стр. 69.

Боротьба руських з половцями відбувалася наприкінці XII — на початку XIII ст. У 1187 р. руські війська вийшли назустріч половцям і прогнали їх за Дніпро. В 1191 р. руські дійшли до р. Оскола, але змушені були відступити, не розпочавши бою.

Описуючи цей похід, літопис згадує про цікавий спосіб руських відступати під захистом пересувного табору: «...не могути ся с ними бити, заложивъшеся ночью идоша прочь...»¹. Слово «заложитися» значило укріпитися, за чимось сховатися. Отже, руські війська відступали, ховаючись за укріпленням.

Це могло бути пересувне укріплення з возів, яке було відоме в Київській Русі і особливо широко практикувалося у кочівників.

У візантійського письменника Нікити Хроніста є опис цього способу пересувного укріплення з возів, який використовувався печенігами. В основному, мабуть, таким він був і в руських. Печеніги, зазначає Хроніст, розташовували вози у всіх напрямках, «щоб користуватися ними, як полісадом; серед возів вони проробили вузькі проходи. Поза укріпленням їхали печеніги, які безперервно вели бій. Під тиском візантійців вони відступали до возів, ніби під захист веж, а іноді через вузькі проходи заходили в середину цього пересувного потужного укріплення. Набравшись знову сил, окремі їх загони виривалися звідти, билися з візантійцями і під тиском останніх знову шукали захисту в цьому пересувному укріпленні»².

Останній великий похід руських проти половців у степ відбувся в 1192 р. Цей похід закінчився перемогою руських. Але окремі сутички між половцями і руськими тривали до 1210 р.

Наприкінці XII ст. і на початку XIII ст., використовуючи політичне послаблення Русі внаслідок внутрішніх феодальних війн і половецьких нападів, Польща та Угорщина намагаються заволодіти західними руськими землями. Намірам Польщі та Угорщини сприяла ситуація, що склалася в Галичині і на Волині: виступ великого боярства проти князівської влади.

У 1189 р. угорський король Бела III під приводом допомоги князеві Володимиру Ярославичу в його боротьбі з галицьким боярством рушив своє військо на руські землі і захопив Галич. У Галичі він посадив свого сина Андрія, а князя Володимира було кинуто у в'язницю в Угорщині. Угорські війська «почаша насилья

¹ Ипатьевская летопись, стр. 453.

² П. Голубовский, С какого времени можно проследить на юге Руси укрепление табором, Труды XI археолог. съезда, т. II, стр. 75.

деяти во всем» місцевому населенню, на що воно відповіло повстанням і вигнало окупантів з руської землі.

Після смерті галицького князя Романа Мстиславича (1205) самоуправство галицьких бояр збільшилося. Польща й Угорщина знову використали сприятливу ситуацію і, домовившись між собою в м. Спіші, в 1214 р. окупували Галичину та Волинь. З цього часу почалася уперта боротьба між Руссю, з одного боку, і Угорщиною та Польщею — з другого. Під час цієї боротьби, що точилася довгий час, руські війська не раз завдавали окупантам жорстокої поразки.

Зупинимося на деяких найяскравіших подіях цієї боротьби, які свідчать про бойову майстерність руських військ.

У 1219 р. військо Данила Романовича і повстале населення з допомогою новгородського князя Мстислава Удалого цілком знищили окупантські війська, що перебували в Галичі. Цікаво відзначити дуже активну участь у цій боротьбі селянства, яке методами партизанської війни знищувало загони окупантів, що пробиралися через руські землі до Польщі і Угорщини: «Все бо Угре и Ляхове убьени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земле истопоша, друзии же смерды избьени быша, и никому же утекши от них»¹.

У 1227 р. угри знову захопили Галичину. В 1230 р. галицьке населення звернулося до князя Данила Романовича, який тоді перебував у м. Угровську, з проханням допомогти їм звільнитися від окупантів, використавши для цього сприятливий момент, коли боярського верховоди Судислава з військом, що підтримував окупантів, не було в Галичі.

У боротьбі за Галич Данило розділив свої війська на дві частини. Більшу частину на чолі з тисяцьким Дем'яном він послав проти Судислава, а сам з меншою частиною вирушив на Галич. За цим планом Данило мав розбити прибічників угрів поза межами міста, а самих угрів за допомогою населення знищити у місті.

Так воно і сталося. Тисяцький Дем'ян розгромив війська Судислава, невеликі рештки яких втекли до Галича. Тимчасом Данило, за допомогою навколишнього населення і мешканців міста, що повстали, обложив Галич і захопив його. Угорського королевича Андрія, який очолював окупантські війська, Данило відпустив до Угорщини.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 493.

З допомогою галицьких бояр Угорщина в 1231 р. знову окупувала Галич, а в 1233 р. намагалася захопити Волинь.

Данило, який на той час був на Київщині, вирушив назустріч уграм. Битва відбулася біля м. Шумська. Перед боєм війська Данила зайняли місце на високій горі і розділилися на три частини. Центральною частиною командував Данило, лівою — тисяцький Дем'ян, а правою — Василько Романович.

Усі три частини виступили одночасно, але угри скерували свої сили проти флангів руських військ, вважаючи їх слабшими від центра.

На флангах почалася січа. Центр на чолі з Данилом швидко просунувся вперед і зайшов у тил уграм, спочатку на лівому фланзі, потім — на правому. Угри були розбиті, навіть загубили в бою королівський стяг. Рештки їх війська втекли до Галича.

В наступному році Данило оволодів Галичем. Але угорські і польські феодалі ще не раз намагалися захопити західноруські землі, і боротьба з ними тривала до середини 40-х років XIII ст.

В 1223 р. у степах Причорномор'я з'явився новий, дуже сильний і небезпечний ворог — татари. Їх поява справила велике враження на руське суспільство: «Придоша бо неслыхани, безбожнии моавитяне, рекомии татарове, их же добре ясно никто же совесть (весть), кто суть и откуда приидоша, и что язык их, и которого племени суть, и что вера их». Так вперше записав про татар сучасник-літописець¹.

Кочові племена, які населяли південну Монголію, наприкінці XII ст. переживали процес становлення феодальних відносин. Серед монгольських феодалів визначився татарський хан Темучин, якого на раді монгольських феодалів (курултаї) в 1206 р. було обрано самодержавним володарем Монголії, і названо Чингіс-Ханом. В розпорядженні Чингіс-Хана була велика військова сила, яка складалася з усього здатного до володіння зброєю монгольського населення, організованого по-військовому.

Чингіс-Хан розпочав великі завоювання. Монголи завоювали Китай, Хорезмську державу в Середній Азії, Персію. З Персії вони рушили через Кавказ у чорноморські степи. Тут монголи зустрілися з половцями і розбили їх.

Половці звернулися до руських князів із закликом спільно виступити проти татар. Київські, чернігівські, волинські та інші князі відгукнулися на це, справедливо вважаючи, що, підкоривши полов-

¹ Воскресенская летопись, ПСРЛ, т. VII, 1856, стр. 129.

ців, татари посунуться на руські землі. Навесні 1224 р. руське військо зібралося біля острова Хортиці на Дніпрі, з'єдналося з половцями і вирушило в степ. З головними силами ворога вони зустрілися на р. Кальці, що впадає в Азовське море.

В перших боях руське військо мало успіх, але йому заважали незгоди серед князів. У руських не було загального плану і єдиного командування. Кожен князь із своїм загоном діяв окремо.

У рішучий момент зрадили половці, які кинулися тікати і розладнали бойові порядки руських. Почалася паніка, з якої скористався ворог.

Окремі загони руських трималися героїчно, але не могли врятувати становища. Руське військо зазнало великих втрат. Загинуло вісім князів, у тому числі київський князь Мстислав, який з своїм загоном витримав натиск ворога, але був оточений, бо всі інші князі з своїм військом відступили. Загинуло також і військо Мстислава.

Говорячи про цю поразку, літописець зазначає, що «кыян одних изгыбло на полку том 10 тысячъ; и бысть плачь и туга в Руси и по всей земли, слышавшим сию беду»¹.

Татари переслідували руське військо до Дніпра. Окремі татарські загони досягли Переяславської землі, захопили і спустошили Святополков-Новгород, а мешканців його всіх перебили. Проте цього разу татари не пішли далі на захід, а повернули назад.

Битва на Кальці показала, що Русь, роз'єднана політично і розпорошена військово, не може протистояти згуртованому і організованому ворогові. Це підтвердили наступні події.

У 1237 р. татари поновили свій похід на Східну Європу. На чолі походу став онук Чингіс-Хана — Батий. Одна частина татарських військ вирушила проти камських болгар, друга рушила на Захід, на північно-руські землі в напрямку Рязанського князівства.

Ніхто з князів не подав допомоги рязанському населенню; проти татар виступили лише дружина князя та місцеве ополчення. Незважаючи на героїчний опір, руське військо було переможене переважними силами татар; міста і села були спустошені, населення перебите.

Від Рязані татари пішли на Москву, з Москви — на Володимир, потім на Новгородську землю, захопили і знищили Торжок, але до Новгорода не дійшли, бо наступило весняне бездоріжжя, і повер-

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 446—447.

нули назад. На зворотному шляху татари, прямуючи на південний схід, пройшли через чернігівську землю.

Татари всюди зустрічали розрізнені військові сили руських і пермагали їх поодинокі, незважаючи на героїчний опір з боку військ і населення.

Показовим щодо цього є оповідання літописця про облогу міста Козельська в Чернігівській землі в 1238 р. Населення цього невеликого міста героїчно оборонялося від переважаючого ворога протягом семи тижнів.

Населення не лише не пропускало ворога в місто, але активно виступало проти нього. Так, з невеликими силами козельчани зробили вилазку з міста і атакували татарський табір. Під час цієї атаки було вбито 4 тисячі татар, трьох татарських військових начальників — помічників татарського воеводи — тамника, що командував «тьмою», тобто 10 тисячами війська; було також знищено металні машини «пращі», за допомогою яких ворог закидував оборонців камінням. Коли татари вже вибралися на вал і прорвали укріплення, козельчани кинулись на ворога з ножами і відбили атаку.

Але Козельськ з його невеликими силами не міг перемогти силу татар. Ворогові вдалося захопити місто. Його населення було знищено.

Героїчна оборона Козельська набула великої популярності серед руського народу. Про цю оборону складали оповідання і легенди. Одне з таких оповідань було записане в літопис; у ньому говориться, що з цього часу «в татарех не смеють его нареши град Козлеск, но град злый»¹.

На протязі 1237—1238 рр. татари підкорили і спустошили всі північно-східні руські землі, крім Новгородської землі. В наступному році вони почали наступати на південну Русь. Одночасно двома загонами було взято й знищено Переяслав та Чернігів.

На початку грудня 1240 р. татари перейшли Дніпро і обложили Київ. Героїчно боролися війська і все київське населення, але за допомогою облогових машин татари захопили укріплення. Населення спорудило нове укріплення біля Десятинної церкви і боронилося тут. Коли татари прорвали і це укріплення, частина киян зачинилася в Десятинній церкві. Літопис розповідає, що люди наповнили «комары церковныя, и с товары своими, от тягости повалишася

¹ Ипатьевская летопись, стр. 520.

с ними стены церковныя, и принят бысть град сице воими»¹. Це сталося 6 грудня 1240 р.

Так захищалося київське населення, обороняючи кожний укріплений рубіж міста. Можна твердити, що кияни боролися не лише на укріплених рубежах, а й за кожен клаптик землі. Археологічні розкопки у Києві виявляють картину героїчної боротьби руського народу з татарами та картину страшного погрому міста. В багатьох місцях Києва, на території міст Ярослава і Володимира, виявляються скупчення людських кістяків. Якщо зважити на ту обставину, що людські кістяки знаходяться поруч з іншими залишками речей XIII ст., які свідчать про погром і пожежі, що сталися тут, то треба думати, що кістяки ці належать киянам і татарам, які загинули під час боротьби за місто.

Окремі людські кістки було відкрито на території Михайлівського собору разом з залишками жител XIII ст., які були раптово знищені вогнем разом з усім тим, що було в них.

Багато людських кістяків виявлено розкопками на території міста Володимира. У дворі будинку № 4 по Велико-Житомирській вулиці розкопано нагромадження людських кістяків і тут же виявлені спалені житла XIII ст. Окремі кістяки знайдені і в самому житлі. Біля Десятинної церкви розкопано братську могилу, в якій були сотні людських кістяків. Очевидно, тими, хто залишився живий після погрому Києва, тут поховано оборонців укріплення. Розкопки в самій Десятинній церкві виявили тайник, в якому знайдено чотири кістяки дорослих і одного підлітка, що намагалися тут врятуватися. Скупчення великої кількості кістяків виявлено випадково під час будівельних робіт у древньому рові, що проходив вздовж сучасної вулиці Жертв Революції.

Від Києва татари наступали на захід, всюди зустрічаючи героїчний опір руського населення і руських військ. Але військові гарнізони, розташовані в окремих містах, не були спроможні зупинити наступ татар.

Одним з таких міст на шляху просування татарських військ на захід було місто біля сучасного с. Райків, Бердичівського району. Розкопками городища виявлено героїчну картину оборони міста і трагічну його загибель. Разом з кістяками, що лежали під шаром ґрунту на всій площі городища, була виявлена зброя—мечі, списи, сокири та ін. Деякі кістяки мали пробиті черепи, в інших—у хребтах і між ребер стирчали залізні стріли. Разом з чоловічими

¹ Ипатьевская летопись, стр. 522—523.

кістяками тут лежали і жіночі. Руки кістяка однієї жінки обіймають кістяк дитини. Мабуть, і жінки брали участь у захисті міста і загинули разом з іншими. Найбільше виявлено кістяків біля країв городища. Це свідчить про те, що населення городища до останньої хвилини не залишало бойового поста.

Так само героїчно захищалося від татарських військ і населення м. Колодяжина на р. Случі. Проти Колодяжина Батий поставив 12 стінобитних машин — пороків, але не зміг захопити міста. Лише вдавшись до обману, він зміг це зробити. Розкопки Колодяжинського городища, Дзержинського району, Житомирської області, виявили картину, що нагадує картину розкопок у Райках.

Далі татари захопили і зруйнували Кам'янець, Кременець, Галич і багато дрібніших міст і сіл, про які не згадують літописи.

Татари продовжували розбійницький похід на Захід. З жахом чекала Західна Європа для себе такої ж долі, якої зазнала Русь. Татарські війська вже руйнували польські землі, розбили військо угорського короля і рушили в Чехію. Але вже знесилені героїчним опором руських, вони зазнали поразки від військ чеської держави під керівництвом Вацлава I і після цього повернули назад. Західна Європа звільнилася від жорстокого ворога.

Чехи змогли перемогти татар лише внаслідок попередньої героїчної боротьби руського народу. Адже в кожному руському місті татари натрапляли на великий опір. І хоча опір окремих міст і окремих руських загонів не вилився в спільну і одночасну війну всього руського народу і татарам вдалося перемогти розпорошені сили руських, проте татари в цій боротьбі були знекровлені.

Як буря, пройшли по Русі татарські війська, руйнуючи квітучі міста і села, знищуючи населення. Над тими, хто залишився в живих, татари встановили криваве іго. «Це іго,— говорить К. Маркс,— не тільки душило, воно зневажало і висушувало саму душу народу, який став його жертвою»¹.

Руське озброєння не поступалося перед озброєнням татар, укріплення руських міст надовго затримували наступ татарських військ і багато з цих міст витримували облогу численних ворогів. З великою мужністю і хоробрістю руське населення і війська героїчно обороняли кожне місто, кожен будинок у місті.

Причиною перемоги татар була політична роз'єднаність руських земель і розпорошеність військової сили Русі. Руські виступали

¹ К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII сторіччя.

проти ворога роз'єднаними частинами, без загального військового плану і єдиного командування. Кожен князь виступав із своєю дружиною і народним військом окремо і незалежно від інших. У час небезпеки руські князі керувалися своїми егоїстичними класовими і династичними інтересами, а не інтересами народу, дуже часто ворогуючи між собою в той час, коли треба було об'єднатися. Величезне і добре організоване татарське військо перемагало військові загони руських поодинці. Русь дорого поплатилася за свою політичну і військову розпорошеність.

Перемогою татар над руськими військами намагалися скористатись шведські і німецькі феодалі, які скерували свої агресивні дії проти північно-західних руських земель, що не зазнали татарського нападу.

Влітку 1240 р. шведські війська на кораблях проникли до р. Неві і сконцентрували свої сили на тому місці, де в Неву впадає р. Іжора. Звідси вони мали намір наступати на Ладогу і Новгород. Німецькі (лівонські) рицарі в змові з шведськими феодалами одночасно напали на руську землю з заходу, захопили Ізборськ і Псков і загрожували Новгороду.

Вороги розраховували, що, захопивши велике руське місто Новгород, вони забезпечать собі панування над усією північно-західною Руссю. Над цією частиною Русі нависла небезпека поневолення, не легшого від татарського.

Організатором боротьби руського народу проти шведських і німецьких загарбників став новгородський князь Олександр Ярославич. Він вважав, що успіх боротьби залежить від швидкого і раптового нападу на шведські війська, поки вони ще не встигли з'єднатись з німецькими.

Князь Олександр, не чекаючи збору всіх військ, виступив проти шведів лише з невеликою дружиною. На основі відомостей своєї розвідки, на чолі якої стояв Пелгусій, Олександр точно знав місце висадки і розташування ворога. Швидким маршем він досяг ворожого табору і 15 липня 1240 р. раптовою атакою розгромив його на р. Неві.

За свідченням сучасника, шведи не встигли «оперезати» своїх мечів. Це була видатна перемога, яка є прикладом руського військового мистецтва. Олександр Ярославич виявив себе як великий полководець, і на честь цієї перемоги руський народ прозвав його Невським.

Невська перемога вирішила хід боротьби проти інтервентів: одного з союзників ворожих військ було розгромлено. Це дало мож-

ливість скерувати всі сили проти другого ворога — лівонських рицарів.

На чолі руських військ знову став видатний полководець Олександр Невський. В 1241 р. руські війська звільнили м. Копор'є, що було раніше захоплене німцями, і обложили Псков. Наступного року Псков був звільнений від німців. Олександр Невський повів війська на територію ворога.

Плацдармом для вирішального бою він обрав укрите кригою Чудське озеро і цим забезпечив тактичну перевагу своїх, переважно піших, військ над важкоозброєними кінними рицарями, які на слиській поверхні озера втрачали маневреність.

5 квітня 1242 р. відбулася знаменита битва, відома під назвою Льодового побоїща. Німці виступили своїм улюбленим бойовим порядком — у вигляді тупого клина, який на Русі прозвали «свинею». Попереду строю, у вістрі клина, знаходилися важкоозброєні кінні рицарі; кіннота була і з боків та позаду, оберігаючи бойові порядки з флангів і тилу. В середині була піхота. Такий стрій являв собою міцний залізний кулак і мав велику пробивну силу в наступі на бойові порядки супротивника.

Руський стрій складався з чотирьох частин — полків: переднього, основного і двох флангових. Таким чином, в основу бойового порядку руських військ був покладений також клин, але він був не суцільним, а складався з чотирьох тактичних одиниць, що забезпечувало всьому строю більшу маневреність. Найкращі свої сили Олександр Невський сконцентрував на флангах, що свідчить про велику майстерність полководця.

Німецькі війська врізалися клином у передній руський полк, який не витримав натиску і відступив. Переслідуючи руських, німці змушені були розладнати свої бойові порядки. Тимчасом найсильніші флангові полки руських ударили на ворога з боків і тилу. Німецькі важкоозброєні кінні війська, позбавлені маневреності на льоду, змішалися з своєю піхотою. У військах сталося замішання. Під тягарем безладно скупчених німецьких військ лід почав провалюватися, і німці тонули в озері.

Руська піхота добивала тих, хто залишався на льоду, переслідувала тих, хто намагався тікати. Битва 5 квітня 1242 р. закінчилася повною перемогою руських — німецькі війська були розгромлені вщент.

Велика перемога руських військ на чолі з Олександром Невським мала історичне значення — вона звільнила руський народ від небезпеки поневолення шведськими і німецькими феодалами.

Внаслідок постійної і напруженої боротьби Київської Русі з численними ворогами розвинулися військова техніка і військова майстерність руського народу. Військова справа за таких умов була засобом забезпечення прогресу і незалежності. Разом з тим вона була одним з показників високого рівня культури Київської Русі.

У запеклій боротьбі з численними ворогами на протязі трьох століть руський народ показав себе могутнім і непереможним. Досягнення військової справи у древній Русі було ґрунтом, на якому виросло військове мистецтво російського, українського і білоруського братніх народів, які успішно перемогали ворогів, що зазіхали на їх священну землю, на їх свободу і незалежність.

ЗМІСТ

Передмова	3
Військова справа у древніх слов'ян	5
Склад і організація військ у Київській Русі	14
Озброєння	24
Городи і зміцнення кордонів Київської Русі	38
Конструкція укріплень	47
Бойові дії	65

В. И. Довженко.
Военное дело в Киевской Руси.
(На украинском языке)

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редактор *М. О. Артеменко.*

Техредактор *Н. Й. Муснік.* Коректор *М. С. Кирилова.*

БФ 01789. Зам. № 724. Тираж 5000. Формат паперу 60×92/16.
Пап. арк. 2,75. Друк. арк. 5,5. Обл.-вид. арк. 6. Підписано
до друку 25/V 1950 р.
Ціна 3 крб. 50 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Чудновського, 2.

Вна
з числ
майсте
засобо
була
У
століт
сягне
вирос
ськог
на їх

П о м и л к и

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
22	29 зв.	а може	аможе
42	18—19 зв.	у Переяславі: у 992 р.	у Переяславі. У 992 р.
50	11 зв.	валу, так і тристинні	валу і тристинні
81	14 зв.	тамника	темника